Nizâmülmülk'ün Eş'arîlere Destekleri ve Diğer Sünnîlerle İlişkileri

Adem ARIKAN*

ÖZET

Büyük Selçuklu Devleti'ni (1040-1157) kuranlar, Müslüman olurken aynı zamanda Hanefî mezhebini de kabul etmişlerdi. İlk sultan Tuğrul Bey zamanında Eş'arîler aleyhine bazı uygulamalar olmuştu. Alparslan zamanında bu duruma son verilmesiyle, devletin Eş'arîliği benimsediği sonucuna varanlar olmuştur. Bu dönemde vezir Nizamülmülk tarafından kurulan Nizâmiye Medreseleri için iki temel hedef genelde kabul görmüştür: Şiîler ile mücadele ve devletin ihtiyacı olan nitelikli eleman yetiştirmek. Biz Şâfiî/Eş'arîlerin hizmetine sunulan bu medreselerin diğer Sünnî mezhepleri de dışlayan taraflarına dikkat çekeceğiz.
Anahtar Kelimeler: Nizamülmülk, Eş'arîler, Nizâmiye Medreseleri, Seçuklular.

THE SUPPORTS OF NIZAMULMULK TO ASH'ARITES AND HIS RELATIONS TO OTHER SUNNITES.

ABSTRACT

The founders of Great Seljuqs (1040-1157) had accepted Hanifah sect while converting to Islam. Some execution against Ash'arites had been examined in the period of first sultan Tughrul Beg. That stiuation had been ended in the time of Alparslan, because of that some scholar thought that the State had adopted Ash'ari sect. Nizamiyya Madrasas, had been established by Nizamulmulk in that era, had two target to be accompolished. One of them is to contest to Shiite and the other is to educate people due to the need of State. We will point that these madrasas which assign to Ash'arites and Shafiites, had excluded the other Sunni Sects.
Keywords: Nizamulmulk, Ash'arites, Nizamiyya Madrasas, Seljuqs

I. Giriş: Sünnî-Hanefî Selçuklu Sultanları

Büyük Selçuklu Devleti'ne adını veren Selçuk, yaşadığı dönemin tarihî şartlarının sevkiyle Sünnî/Hanefî çevreler ile irtibata geçerek Müslüman olmuştur. Selçuk'un babası Dokak, Oğuzlar arasında Temir-Yalığ (demir yaylı) unvanı ile tanınıyordu. Devletin başı Yabgu'ya çok yakın ve yönetimde sözü geçen bir isimdi.[1] Babasının ölümünden sonra subaşı (ordu kumandanı) olan Selçuk, Yabgu ile arası açılınca beraberindekilerle Cend'de gitmiş (925-985),[2] orada Müslüman ol-

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı ademarikan@yahoo.com

1 Sadruddin Ebu'l-Hasan el-Hüseynî (ö. 622/1225), *Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye*, Çev. Necati Lugal, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 1-2; İzzüddin Ebu'l-Hasen Ali İbnu'l-Esîr (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-târih*, I-XII, Beyrut 1992, IX, s. 473.

2 Bu olay için 925'ten 985'e kadar değişen tarihler verilmektedir. Mehmet Altay Köymen, 925-940 yıllarında *(Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Kuruluş Devri*, Ankara 1979, s. 34), Faruk Sümer ise 375 (985-986) yılında (*Oğuzlar [Türkmenler] Tarihleri Boy Teşkilatı Destanlar*, 5. bs., İstanbul 1999, s. 87) gelmiş olabileceğini kaydetmektedir.

muştur. Yakut el-Hamevî (ö. 626/1229), Cend halkının Ebû Hanife'nin mezhebinden olduklarını kaydetmektedir.[3] Selçuklular Maverâunnehir Hanefî mezhebi geleneğinin samimi mensupları olmuşlardır.[4]

Selçuklular ve diğer ilk Müslüman Türk devletlerinin Mâverâünnehir bölgesinde kurulmuş olmaları, Sünniliği benimsemelerinde önemli bir sebeptir.[5] Selçuklular İslamiyet'i kabulleri sırasında Sâmânîler ile ilişkiye geçmişlerdi. Sâmânîler, Hanefî mezhebine mensup olup,[6] devlet işlerini Hanefî âlimlerin görüşlerine göre halletmekteydi.[7] Sâmânîler, ayrıca Sünnî-Mâtüridî mezhebine göre dinî politikalarını belirlemekteydi. Sâmânîlerin resmi akidesi kabul edilen[8] *es-Sevâdü'l-Azam*'ı, el-Hakîm es-Semerkandî (ö. 342/953), İmâm el-Mâturidî'nin yolunu takip ederek yazmıştır.[9] Sâmânîlerin itikatta Maturidiliği benimsemeleri gibi, onlarla irtibat kurarak Müslüman olan Selçuklular da Mâturidiliği[10] kabul etmişlerdir.[11]

Bu dönemde Selçukluların diğer komşuları Karahanlı yöneticilerinin Müslüman olmalarında da Sâmânîlerin etkisi söz konusudur.[12] Aynı şekilde Gaznelilerin kurucusu Alptegin, Samanîlerin hizmetinde bulunmuş, Gaznelilerin asıl kurucusu sayılan Sebüktegin de Sâmânîlerin hizmetinde Müslüman olmuştur.[13] Ayrıca Oğuzların batı sınırında bulunan[14] Bulgarlar da Hanefî mezhebindendi.[15]

3 Yâkût el-Hamevî, *Mucemu'l-buldân*, I-VII, Beyrut1397/1977, II, s. 168.
(جُنْدٌ ... اسم مدينة عظيمة في بلاد تركستان... وأهلها مسلمون ينتحلون مذهب أبي حنيفة). el-Hamevî'ye kadar halkın mezhebinde bir değişme olup olmadığını bilemiyoruz. Abdülkerim Özaydın, el-Hamevî'nin bu ifadesini "Sünnî ve Hanefî" şeklinde kaydetmektedir. ("Cend", *DİA*, VII, s. 359-360).

4 Wilferd Madelung, "11.-13. Asırlarda Hanefî Âlimlerin Orta Asya'dan Batıya Göçü", (Çev.: Sönmez Kutlu), *İmam Maturidi ve Maturidilik*, (haz. Sönmez Kutlu), 3. b., Ankara 2011, (ss. 390-406), s. 392-393.

5 Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam*, 10. bs., İstanbul 2009, s. 42, 45; Fatih M. Şeker, *Selçuklu Türklerinin İslam Tasavvuru*, İstanbul 2011, s. 88.

6 Şemsüddin Ebu Abdillah Muhammed el-Makdisi (ö. 380/990), *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Leiden: Brill, 1906, s. 338-339; Aydın Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâmânîler Devleti 874-1005)*, İstanbul 2007, s. 453.

7 V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara; Türk Tarih K - rumu, 1990, s. 250.

8 Ahmet Ak, *Büyük Türk Alimi Mâturîdî ve Mâturîdilik*, İstanbul 2008, s. 10; Mustafa Can, "Hakîm es-Semerkandî", *DİA*, XV, s. 193-194.

9 Sönmez Kutlu, *Alevilik-Bektaşilik Yazıları*, 2. bs., Ankara 2008, s. 149. krş. Ahmet Ak, *Büyük Türk Alimi Maturidi ve Mâturidilik*, s. 129.

10 Bu dönemde Mâturidî görüşler yaygın kabül görmekle birlikte, bu görüşleri savunan âlimlerin me - hepleri için farklı nisbeler kullanılmaktaydı. Selçuklular döneminde, İmâm Mâturidî'nin ismine ve görüşlerine yer veren çok sayıda âlim vardı. Detaylar için bkz. Ahmet Ak, *Selçuklular Döneminde Mâturîdilik*, Ankara 2009, s. 96 vd., 102 vd.

11 Abdülmecid Ebü'l-Fütuh Bedevî, *et-Târîhü's-siyâsî ve'l-fikrî lil-mezhebi'es-Sünnî fi'l-meşriki'l-İslâmî mine'l-karni'l-hâmis el-hicrî hattâ sukûtu Bağdât*, Cidde 1983, s. 9, 122, 128; Shahab Ahmed, "Mapping the World of a Scholar in Sixth/twelfth Century Bukhâra: Regional Tradition in Medieval Islamic Scholarship as Reflected in a Bibliography", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 120, No. 1. (Jan. - Mar., 2000), [ss. 24-43], s. 42.

12 Abdulkerim Özaydın, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, (ss. 404-412), s. 405; Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam*, s. 33.

13 Hanefi Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*, Ankara 2002, s. 28, 32.

14 Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 31.

15 Bulgarlardan (البلغر veya البلغار) elli kişilik bir grup 433 (1041-42) yılında hac için yolculukları s - rasında Bağdad'a uğramışlardı. Kendilerinin Ebû Hanife'nin mezhebine mensup olduklarını söylemişlerdi. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mûluk ve'l-Ümem*, I-XIX, thk. Muhammed Abdülkadir Ata, Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut 1992, XV, s. 279. Bu bölgedeki Bulgarların tarihi hakkında genel bilgi için bkz. Ahmet Taşağıl, "İdil Bulgar Hanlığı", *DİA*, XXI, s. 472-474.

Ebu'l-Muîn en-Nesefî'nin (ö. 508/1115), "bütün Horasan ve Mâverâünnehir diyarında, eski zamanlardan beri, usul ve furûda Ebû Hanife yolunda giden, 'İ'tizâl'den yüz çeviren imamlar" diyerek[16] tanıttığı Mâturidîler bu bölgede güçlüydü. Araştırmacıların tespitleri de göstermektedir ki Selçukluların Hanefiliği kabulü, aynı zamanda "Rafızîlik ve İ'tizâl'in umumileşmesine engel oluyordu".[17] Selçuklu Sultanları, genel anlamda Sünniliği, özelde ise Hanefiliği, Mu'tezilî akidelere karşı korumuşlardı.[18] Büyük Selçuklular döneminde "Hanefî sözü ile Mu'tezile Mezhebi kastedildiği" tespiti[19] tam olarak doğru kabul edilemeyecek bir genellemedir.

Selçuklu tarihinin önemli kaynaklarından birini yazan Râvendî'nin ifadeleriyle "Selçuk oğullarından gelen sultanlar Ebu Hanife ashabından âlimleri o kadar himaye etmişlerdir ki, onların sevgilerinin izleri genç, ihtiyar herkesin gönlünde yerleşmiştir."[20] Sultan Tuğrul Bey (1040-1063) zamanında belirgin bir Hanefî desteği söz konusudur. Madelung'a göre Tuğrul Bey, camilerde Hanefi uygulamayı yerleştirmeyi ve bütün şehirlere Hanefi kadılar atamayı siyasi bir hedef olarak belirlemiştir.[21] Tuğrul Bey, şehirlerdeki Hanefî mezhebinin saygınlığını artırmak için aşamalı uygulamalar yapmıştır.[22] Bağdad'da kâdı'l-kudât olan Şâfiî İbn Mâkûlâ vefat ettiğinde (447/1056) onun yerine Hanefî olan Ebû Abdullah ed-Dâmeğânî (ö. 478/1085) atanmıştır.[23] Tuğrul Bey'in veziri Kundurî (ö. 457/1065) taassupla Ebû Hanife'nin mezhebinden olanları desteklemekteydi[24] ve bu atamada da etkili oldu.[25] Tuğrul Bey'in de bir hil'at verdiği ed-Dâmeğânî evine giderken davullar çalındı.[26]

Sultan Tuğrul Bey zamanında bir dönem Eş'ariler minberlerden lanetlenmiştir. Bu uygulama sultanın mezhebini tespit için kullanılmaktadır. Olayların tarafı Şâfiî/Eş'arî müellifler Tuğrul Bey'i Sünnî Hanefi diye nitelemektedir.[27] Sünnî-Hanefî ifadesini, Ehl-i Sünnet'in Mâturidî kolu olarak anlamak mümkündür.[28]

16 Ebu'l-Mu'în en-Nesefî (ö. 508/1115), *Tabsiratü'Edille*, I-II, thk: Hüseyin Atay, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı, 2004, I, s. 468.

17 Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 4.bs. Ankara 1981, s.18-19.

18 Erdoğan Mursel, *Maturidiliğin Anadolu'ya Gelişi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara 2006, s. 38.

19 Mikail Bayram, bir yerde "çoğu zaman" kaydıyla, bazen de kayıt koymadan o dönemde Hanefî sözü ile Mu'tezile mezhebinin kasdedildiğini ifade etmektedir. "Danişmend Oğulları'nın Dinî ve Millî Siyaseti", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 18 (Güz 2005), Konya 2005, (ss. 131-147), s. 133 (dipnot), 141; *Danişmend Oğulları Devleti'nin Bilimsel ve Kültürel Mirası*, [Konya], 2009, s. 23 (11. dipnot).

20 Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Surûr*, Çev. Ahmet Ateş, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1957, s. 17-18.

21 Wilferd Madelung, "Mâturîdiliğin Yayılışı ve Türkler", (Çev.: Muzaffer Tan), *İmam Maturidi ve Maturidilik*, (haz. Sönmez Kutlu), 3. b., Ankara 2011, (ss. 325-390), s. 342.

22 Madelung, "11.-13. Asırlarda Hanefî Âlimlerin Orta Asya'dan Batıya Göçü", s. 393.

23 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 615. Krş. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, s. 349.

24 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 251.

25 Ebu İbrahim Kıvamüddin Feth b. Ali el-Bündârî (ö. 643/1245), *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kıvameddin Burslan, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 8.

26 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, s. 349.

27 Eb'l-Kasım Ali İbn Asâkir (ö 571/1176), *Tebyînu kezibi'l-müfterî îîmâ nusibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 3. bs., Beyrut 1984, s. 108; Tacüddin es-Subkî (ö. 771/1370), *Tabakâtu'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ*, I-X, thk. A.M.el-Hulv-M.M. et-Tenâhî, Mısır 1965, III, s. 389.

28 Ahmet Ak, *Selçuklular Döneminde Mâturîdîlik*, s. 113.

Diğer taraftan Şâfiî/Eş'arîler ile çatışması en muhtemel iki mezhebe nisbetle Tuğrul Bey'in Mutezilî[29] ve Hanbelî[30] olduğunu iddia edenler olmuştur.

II. Tuğrul Bey Zamanında Eş'arîlere Karşı Uygulamalar

Abbâsîlerin Selçuklularla irtibata geçtikleri dönemlere rastlayan 433 (1041-42) yılında halifet merkezinde divanda *el-İ'tikâdü'l-Kâdirî* ismiyle bilinen bir metin okunup, değişik mezheplerden âlimlere de imzalattırılmıştır. Bu metinde imanın tarifinin kapsamında amel de yer almaktadır.[31] Muhteva itibariyle Selef akidesinin temel prensiplerini, Hanbelîlikten alınan bazı esasları ihtiva etmektedir.[32] Makdisi'ye göre bu metin, Şiî karşıtı, Mutezilî karşıtı ve Eş'arî karşıtıdır. Tuğrul Bey'in Eş'arîlere karşı siyaseti bu metine uygun düşmekteydi.[33]

Eş'arîlere karşı bu uygulama için daha çok Tuğrul Bey'in veziri Kundurî'ye rol verilmektedir. Kundurî, 445 (1053) yılından Tuğrul Bey'den Horasan minberlerinde Râfızîlere lanet okunması için izin istemiş, izin verilince Eş'arîleri de onlara ilave ederek uygulatmıştır.[34]

Vezir Kundurî'nin bu uygulamada mağdur olarak adı geçen Şâfiîler ile önceki ilişkilerine dair çok önemli bazı gerçekler öncelikle bilinmelidir. Kaynaklar Kundurî'nin Şâfiî âlimlerden ilim tahsil ettiğini kaydetmektedir. Bunlardan Muvaffak Nisaburî'nin hizmetine girip ilimle meşgul olduğuna dair verilen bilgi[35] önemli ve dikkat çekicidir. Yine üzerinde durulması gereken önemli ikinci bir husus vardır. Kundurî'nin vezirliğe getirilmesinde tavsiyede bulununan kişi hakkında kaynaklar aynı kişiye, yani Nisabur'da Şâfiîlerin reisi Ebu Sehl'in babası Muvaffak'a (ö. 440/1048-49) işaret etmektedir.[36]

Eş'arîlerin lanetlenmesi konusu ele alınırken vezir Kundurî'nin mezhebi hakkında çeşitli yorumlar yapılmaktadır.[37] Tacüddin es-Sübkî (ö. 771/1370), birbiri-

29 Zekeriyyâ Kazvînî (ö. 682/1283), *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut: Daru Sadır, [t.y.] "Kundur" ve "Nisabur" maddeleri s. 447, 474; Bayram, "Danişmend Oğulları'nın Dinî ve Millî Siyaseti", s. 134.

30 M.Abdulhayy, "Eş'arîlik", *İslam Düşüncesi Tarihi*, I-IV, edit. M. M. Şerif, (çev. Ahmet Ünal), İstanbul 1990, I, (ss. 255-278), s. 276.

31 Metin ve diğer detaylar için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, s. 279-282. Bir önceki halife el-Kâdir Billah zamanında 408 yılında Şiiler ile Sünniler arasında çatışmalar çıkmıştı. Halife Mu'tezilî olan Hanefî fukahasından görüşlerinden tevbe etmelerini istemiş, onlarda buna uymuşlardı. Halife Mu'tezile ve Şia (Rafd) üzerine ders vermeyi ve münazarayı yasaklamıştı. Onun bu tavrı, Gazneli sultanı Mahmud (Yeminüddevle) tarafından da Mu'tezile, Râfıza, İsmailiyye, Karâmita, Cehmiyye ve Müşebbihe mezhepleri mensuparını karşı uygulanarak desteklendi ve Ehl-i Bidat'ın minberlerden lanetlenmesi emredildi (*el-Muntazam*, XV, s.125-6. Krş. İbnü'1-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 305). Bu metin ve ilgili detaylar için bkz. Süleyman Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdad'da Yaşanan Dinî-Siyâsî Hadiseler ve onun Sünnî Siyaseti", *Marife*, yıl: 4, sayı: 2 (Güz 2004), Konya 2004, ss. 219-243.

32 Ahmet Güner, *Büveyhîler'in Şiî-Sünnî Siyaseti*, İzmir 1999, s. 251.

33 George Makdisi, "The Sunni Revival", *Islamic Civilization, 950-1150, e*d. D.S. Richards. Oxford: Cassirer, 1973, (ss.155-168), s. 156, 157.

34 İbnü'1-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 33, 209 (وكان شديد التعصب على الشافعية... بلغ تعصبه أنه خاطب السلطان في لعن الرافضة على منابر خراسان، فأذن في ذلك، فأمر بلعنهم، وأضاف إليهم الأشعرية).

35 Muhammed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I-II, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul 1977, I, s. 51. Nahcivânî de Kundurî'nin Vâsık Ebû Muhammed Şâfiî isimli âlimin suhbetinde bulunduğunu kaydetmektedir (*Tecâribü's-Selef*, neşr. Abbas İkbal, 2. bs., Tahran 1357ş (1978), s. 261).

36 Bündârî, *Zübde*, s. 30; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 31 (وكان سبب اتصاله بالسلطان طغرلبك أن السلطان لما ورد نيسابور طلب رجلا يكتب له ويكون فصيحاً بالعربية فدل عليه الموفق والد أبي سهل...).

37 Bu yorumların hulasası ve değerlendirilmesi için bkz. Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İstanbul 2007, s. 240.

nin karşıtı da olan ve aleyhte olabilecek birçok mezhebî sıfatı vezire nisbet etmektedir. es-Sübkî'ye göre vezir Kundurî, Mutezilî, Râfızî, Kerrâmî, Mücessimî'dir ve teşbîhi kabul etmekedir. Aynı zamanda Kundurî, Eş'arî mezhebi üzere usûluddîn bilgini olan Ebû Sehl İbnü'l-Muvafak'a (ö. 456/1064) düşmandır. Cömertliği ile öne çıkan İbnü'l-Muvafak'ın vezirliğe getirilmesinden korkmaktadır. Kundurî, Tuğrul Bey'i bidatçilerin minberden lanetlenmesine ikna etti. Tuğrul Bey emir verdiğinde bunu Eş'arîlerin de adının geçmesi için sebep edindi. Eş'arî âlimlerin vaaz ve derslerine engel olundu. Ayrıca Eş'arîler camilerde hatiplikten azledildiler. Bunun için Ebû Hanife'yi taklit ettiklerini söyleyen Mutezile mensuplarından yardım alındı. Bunlar Tuğrul Bey'e genel olarak Şâfiîlere, özel olarak da Eş'arîlere eziyet etmeyi kabul ettirdiler. Bu fitne Horasan, Şam, Hicaz ve Irak'a uzandı. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, bir dönem Emevîlerin Hz. Ali için yaptıkları gibi minberlerde kötülendi. İbnü'l-Muvafak'ın bu uygulamanın engellenmesi için askere yaptığı muracaat sonuç vermedi. Tuğrul Bey'den er-Reîs el-Furâtî, Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî (ö 465/1072), İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085) ve İbnü'l-Muvafak'ın tutuklanmaları, sürgün edilmeleri ve görev yapmalarına engel olunması emri geldi. İbnü'l-Muvafak, ortalıktan kaybolmuş, el-Furâtî ve el-Kuşeyrî, hapsedilmişti. el-Cüveynî gizlenerek Kirman üzerinden Hicaz'a gitti. el-Furâtî ve el-Kuşeyrî, bir aydan fazla hapiste kaldı. İbnü'l-Muvafak, topladığı adamlarla şehrin önüne geldi ve onların hapisten çıkarılmalarını istedi, ancak talebi kabul edilmedi. Gece çıkan çatışmalarda şehrin yöneticisi yaralandı. el-Furâtî ve el-Kuşeyrî, İbnü'l-Muvafak'ın evine getirildi. Yapılan istişare sonrasında, başka bölgelere gidilmesi kararlaştırıldı. İbnü'l-Muvafak, Rey'e, karargaha gitti. Hasımları da Rey'deydi ve Tuğrul Bey'e Şafiîlerin ve özellikle İbnü'l-Muvafak'ın yaptıklarını anlatmışlardı. İbnü'l-Muvafak tutuklanıp hapsedildi, mallarına el konuldu. Daha sonra salıverilen İbnü'l-Muvafak, hacca gitti. Sultan Tuğrul Bey, dindar ve hayır ehli biri olmasına rağmen bu uygulamalara izin vermesinden sonra uzun zaman geçmeden vefat etti. Yerine Alparslan sultan oldu. Vezir Kundurî de kısa süre sonra katledildi ve her bir uzvu bir bölgede kaldı. Yeni vezir Nizâmülmülk ile Eş'arîler aleyhine bu uygulama da sona erdi.[38]

Bu dönemde Horasan'dan ayrılan âlimlerin bir kısmı Irak'a, bazıları da Hicaz'a gitmiştir. Bu fitne sebebiyle bölgeden dörtyüz kadar Şâfiî ve Hanefî kâdı memleketlerinden ayrılmıştır.[39]

Ebu'l-Kasım el-Kuşeyrî, *Şikâetü Ehli's-Sünne li-mâ nâlehum mine'l-Mihne* isimli bir risale[40] yazdı. el-Kuşeyrî, sultan ile görüşme imkanı da elde etmiştir. Tuğrul Bey'e el-Eş'arî'nin görüşlerinden (veya *Makâlât* isimli eserinden) bir mesele iletilmişti (rafa'a). Eş'arîler, "bu onun görüşü (mezhebi) değil" dediklerinde, Tuğrul Bey "bunları söyleyen el-Eş'arî lanetleniyor, eğer öyle söylememişse bizim yaptığımızın size bir zararı yok" diyerek cevap vermiştir. el-Kuşeyrî, kendilerinin

38 es-Subkî, *Tabakât*, III, s. 390 vd.
39 es-Subkî, *Tabakât*, III, s. 393-394.
40 Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyri, *Risâletu Şikayeti Ehlis-Sünne bi-Mânâlehum Minel-Mihne*, (*er-Resâilü'l-Kuşeyriyye* içinde), thk. Muhammed Hasan, Karaçi 1964, s. 1-49. Krş. İbn Asâkir, *Tebyîn*, s. 110; es-Subkî, *Tabakât*, III, s. 399.

bu konudaki delillerini Sultanın dinlemediğini, "bana göre el-Eş'arî, Mu'tezile'nin de üzerinde bid'atçidir" dediğini kaydetmektedir.[41]

Tuğrul Bey'in "bana göre Eş'arî bid'atçıdır. Mu'tezile'ye karşı haddini aşmıştır" şeklinde tercüme edilen[42] ifadesi,[43] diğer bir kaynağa atıfla "Eş'arî'nin ortaya koyduğu görüşle Mu'tezile'den daha kötü bir bidatçi olduğu"[44] şeklinde tercüme edilmektedir.[45] Bu ikincisine göre, Tuğrul Bey Mu'tezile'yi de bidatçi saymakta ve Eş'ariler ile aralarında bir mukayese yapmaktadır.

Eş'arîlere karşı mezhep kavgası, Mustafa Cevad'ın tespitine göre lanet hadisesinden (445/1053) dokuz yıl önce, Selçuklu devletinin kuruluşundan hemen sonraki yıllarda başlamıştır. Horasan'da Şâfiî âlimler, el-Eş'arî'nin Ehl-i Sünnet üzere olduğunu, onun hakkında kötü söz söylemenin bütün Ehl-i Sünnet'e dil uzatmak olacağını ifade eden bir fetva yayınlamıştır. Tuğrul Bey'in bu uygulamaya izin veren emrinden sonra da Bağdad'da benzer bir fetvayı Selçukluların gayretiyle kâdı'l-kudât atanacak olan Ebû Abdullah ed-Dâmeğânî vermiştir.[46] Mu'tezile karşıtı olarak tanıtılan ed-Dâmeğânî'nin[47] Eş'arîleri lanetlemeyi tasvib etmeyen, "Eş'arilere ta'n edenlerin Ehl-i Sünnet'e t'an etmiş olacağını" ifade eden bir fetvası vardır.[48] ed-Dâmeğânî'nin kayınpederi es-Simnânî (ö. 466/1073) de Hanefî olmakla birlikte aşırı (muğâlî) bir Eş'arîdir.[49]

III. Nizâmülmülk'ün Eş'arîlere, Sultanların Hanefilere Destekleri

Eş'arîler'in lanetlenmesi uygulaması Alparslan (1064-1072) sultan olunca veziri Nizâmülmülk tarafından sona erdirilmiş, memleketlerini terk etmiş bazı Eş'arî âlimler geri dönmüşlerdir.[50] Önceki vezir Kundurî, Nizâmülmülk'ün de tahrikleriyle idam edilmiştir (Zilhicce 456/1064).[51] Nizâmülmülk'ün Eş'arîlere yapılanla-

41 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, s. 340. Farklı anlatımlarla birlikte bkz. İbn Asâkir, *Tebyîn*, s. 83; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 33, 209; es-Subkî, *Tabakât*, III, s. 391 vd. Ayrıca bkz. Mevlüt Özler, "Tuğrul Bey Dönemi Düşünce Hayatında Entelektüel Bir Kriz: Ehl-i Bid'at'e Lanet kampanyası", *I. Uluslar Arası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi*, (11-13 Ekim 2000, Konya Selçuk Üniversitesi), II, Konya 2001, s. 171-180.

42 Mikail Bayram, "Danişmend Oğulları'nın Dinî ve Millî Siyaseti", s. 133.

43 (فقال طغرلبك: الأشعري عندي مبتدع يزيد على المعتزلة) İbn Tağrîberdî (ö. 874/1469), *en-Nücûmu'z-Zâhira*, I-XVI, Beyrut, 1413/1992, V, s. 56. İbnü'l-Cevzî'de aynı ifadeyi (فقال: الأشعري عندي مبتدع يزيد على المعتزلة) şeklinde aktarmaktadır (*el-Muntazam*, XV s. 340). Ahmet Ocak "bana göre Eş'arî Mu'tezilenin üzerine bidatı artırandır" şeklinde tercüme etmektedir (*Selçukluların Dini Siyaseti 1040-1092*, İstanbul 2002, s. 88).

44 (قال في خلال كلامه ان الأشعرى عندى مبتدع وأنه في البدعة يزيد على المعتزلة) es-Subkî, *Tabakât*, III, s. 405.

45 Wilferd Madelung, "Mâturîdîliğin Yayılışı ve Türkler", s. 345, 55. dipnot.

46 Mustafa Cevad, "el-Medresetü'n-Nizâmiyye bi-Bağdad", *Sümer*, II/IX, Bağdad 1953, (ss. 317-342), s. 319.

47 Wilferd Madelung, "Mâturîdîliğin Yayılışı ve Türkler", s. 328 ve 10. dipnot.

48 İbn Asâkir, *Tebyîn*, s. 332; es-Subkî, *Tabakât*, III, s. 375; Wilferd Madelung, "Mâturîdîliğin Yayılışı ve Türkler", s. 328, 10. dipnot.

49 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 93. Krş. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 158.

50 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 33, 209.

51 er-Râvendî, Kundurî'nin öldürülmesiyle ilgili olarak "Nizâmülmülk buna sebep ve razı oldu" d - mektedir (*Râhatü's-Sudûr*, s. 115). Sıbt İbnü'l-Cevzî (ö. 654/1256) de Kundurî'nin öldürülmesinin Nizâmülmülk'ün işareti ile olduğunu, şaşırtıcı şekilde Alparslan ve Nizâmülk'ün de sonlarının öldürülmek olacağını kaydetmektedir. *Mir'âtü'z-Zemân fî Târihi'l-Ayân*, (448-480/1056-1086), yay. Ali Sevim, (*Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XIV, Sayı: 18, 1989-1992, Ankara 1992, ss. 1-260), s. 144; İbnü'1-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 31, 33. Kundurî'nin öldürülmesiyle ilgili detaylar için bkz. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001, s. 165-171..

rın intikamı için Kundurî'nin idamına gayret gösterdiğini iddia edenler olmuştur.[52] Nizâmülmülk, Sultan Melikşah'a (1072-1092) amcası Kavurt'un (465/1073) ve halası Gevher Hatun'un öldürülmesi (467/1075) için de teşvikte bulunmuş, bu durum Bağdad Nizâmiye medresesi de işin içine katılarak onun tenkid edilmesine sebep olmuştur. "Bu medreseyi yaptırması, bunun için insanların arazilerini gasbedip enkazına el koyması yetmedi, işi kan döktürme noktasına getirdi. Melikşah'a amcası Kavurd'u boğdurmak ve halasını öldürtmek için telkinde bulundu."[53]

Nizâmülmülk, Eş'arîydi ve Eş'arîliğe sıkı şekilde bağlıydı. Mezheb aleyhine lanet uygulamasına son vermekle yetinmedi, merkez Bağdad'a ve birçok büyük şehire medreseler inşa etti. Bu medreseler genel olarak Şâfiî mezhebinin, özel olarak da Eş'arî akidenin yayılması içindi.[54] Bağdad'daki Nizâmiye medresesinin kapısında Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin ismi yazılıydı.[55] Aslında bütün Nizâmiye medreselerin kapıları üzerinde olduğu da iddia edilebilir.[56] Mustafa Cevad'a göre Nizâmiye medreselerinin kurulmasının en kuvvetli sebebi, mezhep çatışmalarında kötülenmiş olan Eş'arîliğe destek olmaktı. Müsteşriklerden bir grubun zannettikleri gibi Şîa ile mücadele etmek değildi. İsmâilî Bâtıniyye'ye karşı Nizâmülmülk, kitap değil, asker göndermiştir. Nizâmülmülk'ün bu medreselerle mezhebine destek olmak için harekete geçmesi anlamsız değildir. Hanefî Selçuklular kendi mezheplerini kolluyorlardı. Nitekim bu günkü maliye bakanı konumundaki (müstevfî) devletin ileri gelen adamlarından Ebû Sa'd Muhammed b. Mansur, Nizâmülmülk'ün medrese inşasına başladığını öğrenince suratle Bağdad'a gelip Hanefîler için bir medrese inşasına başlamıştır.[57] Ebû Sa'd, Bağdad'da Ebû Hanife'nin kabri yanına, 459/1067 yılında Hanefî mezhebi mensupları için yaptırdığı medresenin müderris ve talebeleri için vakıf oluşturmuştur.[58] Bu medresede eğitim, Nizâmiye Medresesi'inden dört ay kadar önce başlamıştır.[59]

Nizamiye Medreseleri'ni yaptıran Nizâmülmülk, ileride detaylarına değineceğimiz vakfiyesiyle medreselerde ders verecek müderristen kütüphanecisine kadar görevlilerin usûlde (itikadde) ve furûda (fıkıhta/amelde) Şâfiî mezhebinden olmasını şart koşmuştur. Bu yeni durum, Alparslan ve ondan sonraki Selçuklu sultanlarının Eş'arî akideyi benimsedikleri;[60] Eş'ariliğin Nizamülmülk eliyle Selçuklu Devleti'nin resmî akidesi haline geldiği[61] şeklinde yorumlar yapılmasına sebep olmuştur.

52 Mustafa Cevad, "el-Medresetü'n-Nizâmiyye bi-Bağdad", s. 320.
53 Sıbt, *Mir'ât*, s. 185, 192, 195; Mustafa Cevad, "el-Medresetü'n-Nizâmiyye bi-Bağdad", s. 320.
54 Krş. Muhiddin Okumuşlar, "Ehl-i Sünnetin Kurumlaşmasında Nizamiye Medreselerinin Etkisi", *Marife*: Bilimsel Birikim, cilt: VIII, sayı: 1, Konya 2008, (ss. 137-148), s. 144.
55 Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, s. 32.
56 Mustafa Cevad, "el-Medresetü'n-Nizâmiyye bi-Bağdad", s. 320.
57 Mustafa Cevad, "el-Medresetü'n-Nizâmiyye bi-Bağdad", s. 322-323.
58 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 100-1; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 54; Bündârî, *Zübde*, s. 32; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 201-202.
59 Mustafa Cevad, "el-Medresetü'n-Nizâmiyye bi-Bağdad", s. 324. Hocaları ve diğer detaylar için bkz. Beşşâr Avvâd, "Medârisu'l-Irâk fi'l-Asri'l-Abbâsî", *Hadâratu'l-Irâk*, I-XIII, Bağdat 1985, VIII, (ss. 67-144), s. 68; George Makdisi, *İslam'ın klasik çağında din hukuk eğitim*, Çev. Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul 2007, s. 220.
60 Yahya b. Hamza el-Vezne, *Medînetu Merv ve's-Selâcika hattâ asri Sencer*, Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 2007/1428, s. 201.
61 Ali eş-Şâbbî, *eş-Şia fi İran*, Tunus 1980, s. 143; Mikâil Bayram, "Danişmend Oğulları'nın Dinî ve Millî Siyaseti", 137.

Dönemin âlimlerinden İbn Akîl'in (ö. 513/1119) de dediği gibi Nizâmülmülk'ün devlet yönetiminde etkili hale gelmesiyle Eş'arîlik güç kazanmıştır.[62] Yörükan da benzer tespitler yapmaktadır. Nizâmülmülk devrinde Eş'ariliğin hükümet ricali tarafından tutulması ve Nizâmiye Medresesi'nde tedrisatın bu cepheden yürütülmesi, Irak, İran ve Suriye'de mezhebin inkişafına sebep oldu.[63] Nizâmiye medreselerinde (onun deyimiyle kadîm Bağdad medresesinde) okutulan akaid kitapları, Eş'arî esaslarına göre yazılmış ve diğer Sünnî mezheplerin mensupları da bu kitapları okumaya devam etmişlerdir. Mâturidî mezhebi mensuplarının ellerinde Eş'arî kitaplarından başka bir şey yoktur.[64] Yörükan'ın bu tespitleri oldukça iddialıdır.

Nizâmiyye Medreseleri'ne büyük roller verilmesine karşı çıkan Makdisi'ye göre tarihçiler ne zaman genel veya özel şekilde Ortaçağda İslam eğitim sahasıyla ilgili bir çalışma yapsalar bu medresenin ününü zikretmeden geçemezler. Nizâmiye ile ilgili çalışmalar arttıkça ona atfedilen tarihi rolün önemi de artmıştır. Günümüzdeki Nizâmiye imajını üretmede belki de hiçbir araştırmacı Goldziher'den daha etkili olmamıştır. Ona göre Şâfiî müderrisleriyle birlikte Nizâmiye medresesi, Şâfiî mezhebiyle irtibatlı olan Eş'arîliğin başarısını temsil etmekteydi.[65] Goldziher Eş'arîlerin uzun süre alanî olarak kelâm öğretimi yapamadıklarını, bunun Nizâmiyye ile mümkün olduğunu savunmaktadır. Eş'arî kelâmının resmî olarak öğretilmesi ve Sünnî kelâm içine kabul edilmesi ancak Nizamülmülk, Nisabur ve Bağdad'da kurduğu medreselerde kürsüler kurduğu zaman mümkün olmuştur. Eşârî mezhebinin bir taraftan Mutezile'ye, diğer taraftan uzlaşmaz gelenekçilere (Hanbelîler'e) karşı mücadelesinin başarıya ulaşması buradan kaynaklanmaktadır. Bu müesseselerin ortaya çıktığı dönem kelâm tarihi açısından da önemlidir.[66]

Makdisî'ye göre Eş'arîliğin XI. yüzyılda, hatta XII. yüzyılda dahi Bağdad'da zafer kazandığı söylenemez. Eş'arîlik, mütemadiyen, özellikle de XI. yüzyıl ortalarında Nizâmiye'nin kuruluşundan sonra reddedilmiştir.[67]

Kutlu, Selçuklular döneminde, Hanefî Mu'tezilîlere ve İsmailî/Batıniliğe karşı bir cephe oluşturmak amacıyla, Eş'ariliğin resmî bir mezhep olarak benimsendiğini ve Nizamiye Medreselerinin kurulduğunu kaydetmektedir. Ancak Kutlu'ya göre "Türkler arasında bu medreselerin etkisinin sanıldığı kadar güçlü olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü bu Nizamiye Medreselerinin yanı sıra Hanefî-Mâtürîdîlerin kendi medreselerinde Hanefî-Mâtürîdî kültür okutulmaya devam etmiştir. Selçuklular dönemi Mâtürîdî'nin görüşlerini savunan âlimlerin yetişmesi bakımından en verimli bir dönem oldu ve Hanefî-Mâtürîdî çizgide hem fıkıh

62 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 25 (ثم جاءت الدولة النظام، فعظم الأشعرية).
63 Yusuf Ziya Yörükan, *İslam Akaid Sisteminde Gelişmeler*, yay. haz. Turhan Yörükan, Ankara; Kültür Bakanlığı, 2001, s. 122.
64 Yusuf Ziya Yörükan, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri: Şamanizm*, yay. haz. Turhan Yörükan, İstanbul 2006, s. 111.
65 Makdisi, *İslam'ın klasik çağında din hukuk eğitim*, s. 203-204.
66 Ignaz Goldziher, *İslam'da fıkıh ve akaid*, çev. İlhan Başgöz, Ankara 2004, s. 138; Makdisi, *İslam'ın klasik çağında din hukuk eğitim*, s. 205. Krş. Eymen Fuâd Seyyid, "el-Medâris fî Mısr Kable'l-Asri'l-Eyyûbî", *Târîhü'l-Medâris fî Mısr el-İslâmiyye*, ed. Abdülazim Ramazan, (Kâhire), 1992, (ss. 87-136), s. 96, 97, 111, 122.
67 George Makdisi, *İslam'ın klasik çağında din hukuk eğitim*, s. 246-247.

hem de kelâm sahasında son derece önemli eserler yazıldı." Kutlu "Selçuklularla Osmanlılar döneminde Türk denilince Mâtürîdî ve Hanefî olarak anlaşılıyordu" diye yazmaktadır.[68]

Selçukluların Eş'arîler ile ilişkilerini daha sert/ net ifadelerle kaydeden Madelung'a göre hükümdarların saldırgan Hanefiliği, Şafiliğe nefretleri, Eş'ariliğe açık düşmanlıkları ve buna karşı oluşan kuvvetli Şafiî tepkisi, Selçuklular dönemindeki dini durumu belirleyen temel faktördür. Selçuklu dönemi çoğunlukla zannedildiği gibi, Şiilik tehdidi karşısında Sünni dayanışmanın geliştiği bir dönem değildi. Aksine, Selçuklular'ın resmi mezhep olarak Hanefiliği kurumsallaştırma çabaları, Sünnî ekoller arasında kurulmuş olan dengenin bozulmasına ve aralarındaki, özellikle de Hanefiler ile Şafiîler arasındaki mezhep düşmanlığının doruğa ulaşmasına yol açmıştır.[69]

Selçukluların Eş'arîliği resmî mezhep olarak benimsedikleri genellemesi, tam ve tartışmasız bir gerçek değildir. En azından kaynaklarda, sultanların bu konularda tutumlarıyla ilgili kayıtlar, bu tespiti tartışılır hale getirmektedir. Mustafa Cevad'ın tespitine göre Selçuklular Hanefiydi ve emirleri altındaki adamları (memâlik) ile devletin ileri gelenlerinin (ayân) çoğunluğu da böyleydi. Ayrıca Selçuklular mezheplerine sıkı bir şekilde bağlıydı.[70]

Malazgirt şavaşında Alparslan'a nasihat ve tavsiyede bulunan Ebû Nasr Muhammed b. Abdilmelik el-Buharî isimli Hanefî âlim, Alparslan'ın imamı ve fakîhi diye nitelenmektedir.[71]

Sultan Alparslan'nın Hanefî olduğuna bizzat veziri Nizamülmülk şahidlik etmektedir. "Şehit Sultan (Alparslan) kendi mezhebinde o kadar katı ve dürüst idi ki, (şu) şözü defalarca söylemişti: 'Ah, ne yazık; Eğer vezirim Şafiî mezheb(inden) olmasaydı, çok daha siyasetli ve daha heybetli olurdu.' Ve kendi mezhebine böylesine ciddi (olarak bağlı) olması, Şafiî mezhebine itikadı ayıp sayması sebebiyle, ben ondan daima endişeli idim." [72]

Nizamülmülk'ün bu ifadelerini değerlendiren Köymen'e göre Alparslan, mensubu bulunduğu Hanefiliğin, başında bulunduğu imparatorlukta hâkim tek mezhep haline gelmesini istemekteydi. Nizamülmülk'ün ifadeleri, Alparslan'ın devlette Şafilerin varlığına istemeyerek razı olduğunu göstermektedir.[73]

Alparslan'ın oğlu Sultan Melikşah, Bağdad'da bayram namazında tekbirleri Hanefî mezhebine göre okutturmuş, Hanefî fıkhına göre namaz kıldırtmıştı.[74] Melikşah'ın oğlu Sultan Muhammed Tapar'ın (1105-1118) Hanefi mezhebine ol-

68 Sönmez Kutlu, "Bilinmeyen Yönleriyle Türk Bilgini: İmâm Mâturîdî", *Dinî Araştırmalar*, Cilt:5, Sayı: 15, Ankara Ocak-Nisan 2003, (5-28), s. 26, 27.
69 Madelung, "Mâturîdiliğin Yayılışı ve Türkler", s. 342, 353.
70 Mustafa Cevad, "el-Medresetü'n-Nizâmiyye bi-Bağdad", s. 318.
71 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 65; Bündârî, *Zübde*, s. 39.
72 Ebu Ali Kıvamüddin Hasan b. Ali et-Tûsî Nizamülmülk (ö. 485/1092), *Siyasetname*, Çev. Mehmet Altay Köymen, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 69. (Çev. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 2006, s. 117).
73 Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 480-481.
74 Muhammed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, s. 20, 22. krş. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 309; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s. 172.

dukça bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Râvendî'nin (ö. 604/1207) yazdığına göre "Nizamülmülk'ün taassub yüzünden Şafii ashabına verdiği İsfahan camiinde kadılar kadısı, Sadr-ı Cihanların en ileri geleni Rükneddin hutbe okusun diye merhum Sultan Muhammed, başlar kesilmesini emretti ve ordular gönderdi. Onun orada namaz kıldığı müjdesi kendisine gelince, sevinip külahını havaya attı; dualar ederek sadakalar verdi. Hemedan camiinde de aynı şeyi yapmıştır." Yine Ravendî'nin ifadelerine göre Melikşah'ın diğer oğlu Sultan Sencer (1118-1157) "zamanında herhangi bir mansıb Ebu Hanife ashabından başkasının elinde olsa, kılıç darbesiyle elinden alınır İmam-ı Azam'ın ashabına verilirdi."[75]

Sencer döneminde Irak Selçukluları sultanı olan Mesud'un (1134-1152), Tuğrul Bey zamanındaki gibi, yeniden Eş'arîler aleyhine bazı girişimlerde bulunduğu görülmektedir. Rey şehrinde, Mesud'un huzurunda yapılan ilmi müzakerelerde, Eş'arîler aleyhine bazı sonuçlar çıkmıştır. Eş'arî olan alimler ve yöneticiler, takiyye yaparak, Sultandan korkuları sebebiyle, görüşlerinden döndüklerini söylemişlerdi.[76] Bu toplantı sonrasında Rey'de karışıklılar çıkmış, Hanefî alim Ebû Nasr el-Hisancânî'nin evini yağmalanmıştı. Vali Emir Abbas Gazî'nin (ö.541/1146)[77] adamları olaylara müdahale edip bazı Eş'arîleri tutuklamış, mallarına el koymuşlardı.[78] Eş'arî olan vezir İzzülmülk'ün Sultan nezdinde girişimleri de netice vermemişti.[79] Bazı Hanefi devlet adamları, Eş'arîler aleyhine bu faaliyetlere yardımcı olmaktaydı.[80] Sultan Mesud, 538/1143 yılında, Bağdad'a geldiğinde, beraberinde Hanefî alim el-Hasan b. Ebî Bekir en-Nisâburî'yi (ö.545/1151) de getirmişti. Bu âlim, yaptığı vaazlarında, açıkça Eş'arî'yi lanetlemekte, "Şâfiî ol, ama Eş'arî olma, Hanbelî ol, ama Meşebbihî olma" demekteydi. Aynı alim, ayrıca "Hanefî ol, ancak Mutezilî olma" ifadesini de kullanmaktaydı.[81] en-Nisâburî'nin Sultan Mesûd'un da dinlediği bir vaazından sonra, Nizamiye Medresesi'nden İmam Eş'arî'nin ismi kaldırılarak, yerine İmam Şâfiî'nin ismi yazılmıştır. Rıbatında Eş'arîlik lehine vaazlar veren Ebu'l-Futûh el-İsferâyinî'nin (ö. 538/1144) konuşmaları çatışmalara sebep olunca, Hanefî vaiz Ali b. el-Hüseyn el-Gaznevî'nin (ö.551/1156) de gayretleriyle durum Sultan'a bildirilmiş, olaylardan el-İsferâyinî sorumlu tutulmuş ve el-İsferâyinî'nin şehirden gönderilmesi emredilmiştir.[82]

75 er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr*, s. 18; Bedevî, *et-Târîh*, s. 137.

76 Abdülcelil Kazvinî, *Kitabü'n-Nakz*, nşr. Seyyid Celaleddin Hüsey Urmevi, [y.y.] : Payan, 1371h./1331ş. (1952), s. 486.

77 Sultan Mesud'a muhalif güçlerle birlikte, birçok defa isyanlara karışan Abbas, Bağdat'ta Mesud'un emriyle öldürülmüştür. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 116; Bündari, *Zübde*, s. 196.

78 Abdülcelil Kazvînî, *Kitâbü'n-Nakz*, s. 486, 487.

79 Abdülcelil Kazvini, *Kitâbü'n-Nakz*, s. 486.

80 Abdülcelil Kazvini, *Kitâbü'n-Nakz*, s. 487. Bündârî de bu isimleri vererek şunları kaydetmektedir: Askeri, sandalye ve tahtaları ellerinde tutan habeşî hadım(ağa)lara gelince, bunlar, Şafîlere karşı düşmanlık besleyen bir cemaattirler. Bunların büyükleri ve aksakallıları Necmüddin Reşid, Candar Cemalüddin İkbal, Şerefüddin Gird Bazu ve Mesud el-Bilalî, rütbece bunlardan dün olanları ise, İmadüddin Savab, Şemsüddin Kafur, Eminüddin Ferec ed-Devevî ve emsalidir. Bunar Şafilere yaptıkları eza ve cefalarla, Allah'a takarrub ederlerdi. Bütün memlekette Şafileri, her çeşit belaya uğrattılar. Şafileri sürdüler ve memleketlerden uzaklaştırdılar. Şafî mezhebini körletmek istediler. Fakat bu mezhep daha yüksek bir surette meydana çıktı. Bu mezhebin nurunu öçürmek (silmek) istediler, Allah onun nurunu daha ziyade artırdı. Her yerde, mezhep reislerini nekbete uğrattılar. Şafiî mezhebi rüesasına yapacaklarını geri bırakmadılar. (*Zübde*, 177-8).

81 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, s. 31. (وكان يلعن الاشعري جهرا على المنبر ويقول كن شافعيا ولا تكن اشعريا وكن حنفيا ولا تكن معتزليا وكن حنبليا ولا تكن مشبها).

82 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, s. 32; es-Subkî, *Tabakât*, VI, s. 77; Bündarî, *Zübde*, s. 178.

Bu dönemde Şafilerden bazıları Hanefî mezhebine girmişlerdi.[83] Abdülcelil Kazvinî'nin ifadesi doğruysa, Eş'arîler, Türkler ile karşılaştıklarında "Sünnî Hanefiyim" diyerek takiyye yapıyordu.[84]

Sultan Mesud döneminde, rüyetullah ve Kuran'ın kadim olduğu konularında Mu'tezilî âlimler de görüşlerinden vazgeçip, Sünnî (Mâturidî)[85] görüşleri kabule zorlanmıştır. Mesela Ebu'l-Futûh en-Nasrabadî ve Muhammed b. el-Haddad gibi Rey'deki Muteziler bunlar arasındaydı.[86] Ancak bu Mu'tezilî âlimlere karşı muamele daha yumuşaktı.[87]

Büyük Selçukluların ilk Sultanı Tuğrul Bey zamanında olduğu gibi, sonraki sultanlar zamanında da Hanefî mezhebi desteklenmeye devam edilmiştir. Son sultan Sencer'in bizzat kendisinin Hanefilere desteği bilinmekle birlikte, kendisine bağlı olarak Irak bölgesini yönetmekte olan yeğeni Mesud'un faaliyetleriyle, bu destek açıkça ortaya konmuştur. Bu da göstermektedir ki Büyük Selçukluların Hanefilere yönelik destekleri, ilk sultandan son sultana kadar devam etmiştir.[88]

IV. Nizâmiye Medreseleri'nin Kuruluşu ve Hedefleri

Nizamülmülk'ün ilk medrese yaptıran kişi gibi kabul edilmesi doğru değildir.[89] es-Sübkî'nin ifadesiyle "Nizamülmülk doğmadan önce" Nisabur'da el-Medresütü'l-Beyhakiyye vardı.[90] Bağdad'da da Nizâmiye'den önce benzer kuruluşlar vardı. Büveyhî vezirlerinden Sâbûr b. Erdeşîr, 384/994 yılında Kerh mahallesinde bir ev satın aldı. Burayı yeniden imar etti. İçerisine çok sayıda kitap koyup fukaha için vakfetti. Burayı "Dâru'l-İlim" diye isimlendirdi. İbn Kesir (ö. 774/1373) "öyle zannediyorum ki bu, fukaha için vakfedilen ilk medresedir ve Nizâmiye'den uzun zaman önceydi" diye yazmaktadır.[91]

Nizâmiye medreselerinin kuruluşuna dair iki rivayet vardır. Turtuşî'nin kaydında, Ebû Saîd Sufî, Nizâmülmülk'e Bağdad'da adını kıyamete kadar yaşatacak bir medrese yapmayı teklif etmektedir.[92] Zekeriyyâ Kazvînî'nin aktardığı diğer bir rivayete göre ise Nisâbur'a gelen Alparslan, mescidin kapısında eski elbiseler içerisinde fukahadan bir grubu görmüştür. Onlar sultana saygı gösterisinde bulunmamış, dua etmemişlerdi. Alparslan Nizâmülmülk'e onları sormuştur. Nizâmülmülk, on-

83 Bündârî, *Zübde*, s. 178.
84 Abdülcelil Kazvini, *Kitâbü'n-Nakz*, s. 101, 496.
85 Madelung, "Mâturîdiliğin Yayılışı ve Türkler", s. 350.
86 Abdülcelil Kazvini, *Kitâbü'n-Nakz*, s. 52.
87 Madelung, "Mâturîdiliğin Yayılışı ve Türkler", s. 351.
88 Detaylar için bkz. Adem Arıkan, "Büyük Selçukluların Hanefilere Destekleri ve Irak Selçuklul - rı Sultanı Mesud'un Faaliyetleri", *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, sayı: 5-6, Bişkek 2008, ss. 153-164.
89 Medreselerin gelişimiyle ilgili genel bilgi ve Nizâmiye medreselerinden öncebi bazı medreseler için bkz. Nebi Bozkurt, "Medrese", *DİA*, XXVIII, s. 323-327.
90 es-Subkî, *Tabakâ*, IV, s. 314. Nizamiyye'den önceki medreseler hakkında detaylar için bkz. Nâcî Ma'rûf, *Medâris kable en-Nizâmiyye*, (Bağdad), 1983.
91 Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, thk. Ali Şîrî, Beyrut1408/1988, XI, s. 357.
92 Ebû Bekr Muhammed et-Turtuşî, *Sirâcü'l-Mülûk*, tahkik: Muhammed Fethî Ebû Bekir, Kahire 1414/1994, s. 516. Ebû Saîd'nin Nizâmülmülk'e teklifi, medresenin yapımı aşamasında tahsis edilen parayı farklı yerlere harcaması, zimmetine geçirmekle suçlanması ile ilgili Turtuşî'nin kayıtlarının tahlilleri için bkz. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 349.

ların ilim talebeleri oduklarını, giysilerinin de fakirliklerini gösterdiği gibi dünyalık şeylerle işleri olmayan, insanların en şereflileri olduklarını söylemiştir. Sultanın onlara karşı kalbinin yumuşadığını hisseden Nizâmülmülk, onlar için bir yer yapmak, ilimle meşgul olmaları ve sultanın devletine dua etmeleri için geçimlerini sağlayacak bir ücret tahsis etmek için izin istemiştir. Buna izin verilince de Nizâmülmülk, memleketin her tarafına medreseler yapılması için emir vermiştir. Sultanın malından medrese yapması için vezire tahsis edilmiş paraları harcamıştır.[93]

Genelde kabul edildiğine göre Nizâmiye medreselerinin kuruluş gayesi, devletin ihtiyaç duyduğu görevlileri yetişmek ve Şîî Fâtımîlerin Sünnî Abbâsîleri ve Selçukluları yıpratmak amacıyla siyâsî ve askerî faaliyetlerinin yanısıra ilmî açıdan da yoğun bir propagandaya giriştikleri bir dönemde Ehl-i Sünnet akidesini güçlendirmektir.[94] Nizâmiye Medreseleri ile ilgili çalışma yapan M. Asad Talas'ın ifadeleriyle bu medresenin kurucusunun gerçekte iki gayesi vardı: Birincisi iki mezhebi (Şiiler ve Batıniler) yıkmak, ikincisi de vaktiyle Şîîlerin ve Bâtınîlerin ellerinde olan devletin muhtelif memuriyetlerini elde edebilecek vasıflı Sünnîleri yetiştirmekti.[95]

Kaynaklarda Bağdad'dan başka Belh, Nisâbûr, Herât, İsfehân, Basra, Merv, Musul ve Taberistan'da Âmül şehirlerinin medrese yapılan şehirler arasında isimleri geçmektedir.[96] Konuyla ilgili yapılan araştırmalarda bu listeye başka yerleşim yerleri de ilave edilmektedir.

Bağdad'daki Medresenin açılışı 26 Zilkade 459 (Ekim 1067) tarihinde yapıldı. Medresenin ilk müderrisi olacak Ebû İshak eş-Şîrâzî (ö. 476/1083), Nizâmiye'nin açılışına gelirken bir gencin "gasbedilmiş bir mekanda ders mi vereceksin" demesi üzerine yoldan dönmüştü.[97] Talas bu olayı Bâtınîler ile ilişkilendirerek, onların bir tertibi olarak değerlendirmektedir.[98] Ancak eş-Şîrâzî'nin namazlarını medresenin dışında bir mescide gidip kılma hassasiyeti, ders vermesi için ikna edilme çabaları, öğrencilerinin aldığı tavır gibi konuyla ilgili sonraki gelişmeler bu kaynaksız değerlendirmeyi zayıflatmaktadır.

Nizâmiye'nin Şîa'ya karşı kurulduğu, Eş'arîliğin Şiiliğe ve onun müfrit kolu Bâtınîliğe karşı zafer kazandığı görüşü Mustafa Cevad tarafından tenkid edilmiştir.[99] Nizâmiye medreselerinin kurulmasının en kuvvetli sebebi, (Tuğrul Bey zamanında) mezhep çatışmalarında kötülenmiş olan Eş'arîliğe destek olmak-

93 Zekeriyyâ Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd*, s. 412. Detaylar için bkz. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 353.

94 Abdülkerim Özaydın, "Nizamiye Medresesi", *DİA*, XXXIII, (ss. 188-191), s. 188. Krş. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 355-356; Okumuşlar, "Ehl-i Sünnetin Kurumlaşmasında Nizamiye Medreselerinin Etkisi", s. 142, 143, 144.

95 M. Asad Talas, Nizâmiye Medreseleri ile ilgili yaptığı çalışmasının hedefini ilk cümlesinde ifade etmektedir: "Bu araştırmada varmak istediğimiz hedef, Nizâmiye medresesinin Şiilere ve Batınilere karşı olan mücadelesini göstermektir." *Nizamiyye Medresesi ve İslam'da Eğitim-Öğretim*, çev. Sadık Cihan, Samsun 2000, s. 11, 117.

96 es-Subkî, *Tabakât*, IV, s. 313.

97 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 91, 102; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 55.

98 "Biz bu çocuğun Nizâmiye'nin kendilerine yapacağı bütün kötülüğü önceden sezen ve prensiplerini yıkmak, Eş'arîlerin prestijlerini yükseltmek ve görüşlerini yaymak için bu okulun kurulduğunu bilen Bâtınîler tarafından gönderilmiş olduğunu düşünüyoruz. Çünkü Bâtınîler imama (eş-Şîrâzî'ye) oyun oynayarak bu okulun başarısını kösteklemeyi denediler." *Nizamiyye*, s. 41-42.

99 Mustafa Cevad, "el-Medresetü'n-Nizâmiyye bi-Bağdad", s. 317-342; Makdisi, *İslam'ın klasik çağı - da din hukuk eğitim*, s. 205, 257, 9. dipnot.

tı. Müsteşriklerden bir grubun zannettikleri gibi Şîa ile mücadele etmek değildi. İsmâilî Bâtıniyye'ye karşı Nizâmülmülk, kitap gedil, asker göndermiştir.[100]

Şiiliğe ve onun müfrit kolu Bâtınîliğe karşı faaliyetlerden söz edilince Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) eserleri akla gelecektir. Bâtınîlerin görüşlerini tenkit eden Gazzâlî *Fedâihu'l-Bâtıniyye* isimli eserini[101] yazmıştır. Gazzâlî *Fedâihu'l-Bâtıniyye*'yi 488/1095 yılında,[102] halife el-Mustazhir'in (ö. 512/1118) emriyle yazmıştır.[103] Gazzâlî'nin ayrıca izahlarını daha muhtasar hale getirdiği *Kavâsımi'l-Bâtıniyye*[104] adlı risalesi, *el-Munkizu mine'd-Dalâl*[105] adlı eserinde Bâtınîlere ayırdığı bir bölüm bulunmaktadır.

Gazzâlî, eserlerinde bazı Eş'arîleri de eleştirmektedir. O, yazdığı bazı kitaplarını tenkid edenlerden söz etmektedir. "Bu gibi kimselerin iddialarına göre bu kitaplarda eski alimlerin ve büyük kelamcıların benimsedikleri mezhebe muhalefet edilmiştir ve yine onlara göre Eş'arî mezhebinden bir arpa ucu kadar sapmak bile küfürdür, çok önemsiz hususlarda dahi Eş'ari'ye muhalefet etmek gaflet ve dalalettir".[106]

Nizâmiyye Medreseleri'nin kurulduğu tarihlerde siyasi şartlara bakıldığında iki noktaya dikkat edilmelidir. Selçuklular, Bağdad'ı ele geçirmesi ve Büveyhî yönetimine son verip onların hakimiyetindeki toprakları denetim altına almasıyla, Fâtımîlerin sınırlarına gelmiştir. Fâtımîler, Tuğrul Bey'in kardeşi İbrahim Yinal'i isyan ettirip, Büveyhî komutanlarından Besâsîrî'ye destekle Bağdad'da bir yıl kadar iktidarı ele geçirmişlerdi. Ancak isyan bastırıldı, Besâsîrî öldürüldü (451/Ocak 1060). Kaynakların ifadeleriyle Besâsîrî hareketinin başarısızlığı, Fâtımîlerin ihtişamlarının sonu anlamına geliyordu. Bu, Fâtımî devletinin mali yönden zayıflamasına ve harap olmasına sebep olmuştur. Kısa bir süre sonra, Şam bölgesi Fâtımîlerin elinden çıkmıştır.[107]

İsnâaşeriyye'ye mensup olan Hasan Sabbah'ın İsmâiliyye'ye girmesi sürecinden de anlaşılacağı gibi, Selçuklu toprakları içerisinde onun mezhep değiştirmesini de sağlayabilen bir İsmâilî davet etkinliği vardı. Ancak Hasan Sabbah'ın İsmâiliyye mezhebini kabülü (464/1072) henüz gerçekleşmemiş, Alamut kalesi, onun eline geçmemişti (483/1090).

Selçuklu devletinin gücünün zirvesinde olduğu bir dönemde, Nizâmülk'ün sadece Şâfiîler adına vakfedilmiş medrese girişimini başka açılardan da değerlendirmek gerekmektedir. Bağdad Nizâmiye Medresesinin vakfiyesinde diğer Sünnî

100 Mustafa Cevad, "el-Medresetü'n-Nizâmiyye bi-Bağdad", s. 322-323.
101 Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *Fedâihu'l-Bâtıniyye*, thk. Abdurrahman Bedevî, Kahire 1964 (*Bâtınîliğin İç Yüzü*, Çev. Avni İlhan, Ankara 1993).
102 el-Gazzâlî, *Bâtınîliğin İçyüzü*, (mütercim Avni İlhan'ın takdimi), s. X.
103 el-Gazzâlî, *Fedâihu'l-Bâtıniyye*, s. 3 (*Bâtınîliğin İç Yüzü*, s. 2 ve mukaddime, s. X).
104 Ahmet Ateş, "Gazâlî'nin "Bâtınîlerin Belini Kıran Deliller"i. "Kitab Kavâsım al-Bâtıniya", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, , cilt: III, sayı: 1-2, Ankara 1954, ss. 23-54.
105 Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *el-Munkizu min-ad-Dalâl*, Çev. H.Güngör, İstanbul 1990.
106 el-Gazzâlî, *Faysalü't-Tefrika*, neşr. Ridad Mustafa el-Abdullah, Beyrut1497/1986, s. 32, (*İslam'da Müsamaha*, Çev.Süleyman Uludağ. İstanbul 1990, s. 12).
107 Takiyüddin el-Makrizi, *İttiâzü'l-Hunefâ bi-Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyîn el-Hulefâ*, I-III, thk. Cem - leddin Şeyyal, Kahire 1416/1996, II, s. 257 (وهذه الحادثة كانت آخر سعادة الدولة الفاطمية، فإن الشام خرج من أيديهم بعدها بقليل لاستيلاء الترك عليه، ولم يبق بيدهم غير ملك مصر خاصة) Ayrıca bkz. Süleyman Genç, *Fatımi-Abbasi-Selçuklu Münasebetleri ve Besasiri İsyanı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1995, s. 327.

mezheplerin dışlanarak sadece Şâfiîliğin hizmetine adanması dikkat çekicidir. Medresenin açıldığı tarihte (459/Eylül 1067), Tuğrul Bey döneminde Eş'arîlere yönelik tutumun henüz unutulmadığı düşünülebilir.

V. Nizâmiye Medreseleri'nde Sünnîlik mi, Sadece Şâfiîlik mi?

Nizâmiye Medreseleri'nin devlet parasıyla yapılmış müesseseler olduğunu kabul eden Köymen, bu görüşü için yukarıda değinilen Zekeriyyâ Kazvînî'nin aktardığı rivayete[108] işaret etmektedir.[109] Ancak burada dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta, medreseler için vakıflar oluşturulduğu gerçeğidir. Bizim için önemli bir husus da bu vakıfların şartlarıdır.

Nizâmiye medreselerinin giderleri için vakıf kurulmuştu. Bağdad Nizâmiye Medresesi'nin vakfiyesi Bağdad'da ileri gelenlerin katılımıyla 26 Cemaziyelahir 462 (Nisan 1070) tarihinde okundu.[110] Nizâmiye'yi 562/1160 yılında ziyaret eden İbn Cübeyr, vakıf gelirlerinin bakım masrafları ve maaşları karşıladığını kaydetmektedir.[111]

Bağdâd Nizamiye Medresesi için yapılan vakıftan anlaşıldığı şekliyle bu medreselerde ders verecek müderristen kütüphanecisine kadar görevlilerin usûlde (itikadde) ve furûda (fıkıhta/amelde) Şâfiî mezhebinden olması şartı.[112]

Makdisi, 'usûl'ü fıkıh usulü olarak yorumlamıştır. Gazzalî'nin tayini için de "kelâm değil fıkıh kürsüsüne yapılan bir tayindi; çünkü orada kelâm kürsüsü yoktu" diye yazmaktadır.[113] Makdisî'ye göre fıkıh tedrisinin Nizâmiye'nin başlıca gayesi olduğunu söylemek, Nizâmülmülk'ün Eş'ariliği ihmal ettiği anlamına gelmez. O Eş'arîliği arka kapıdan medreseye sokmaya çalışıyordu. Eş'arî alimler Nizâmiye'ye vaiz olarak tayin edilmiş, vaazlarda Eş'arî propagandası yapılınca, özellikle bunlara Hanbelîler'in gösterdiği tepkilerle çıkan çatışmalar sonrasında vaizler Bağdad'dan gitmek durumunda kalmışlardır. Nizâmiye'de resmi bir kelâm kürsüsü yoktu. Eş'arî kelamının orada resmî olarak öğretildiği söylenemez. Yapılan şey, Nizamülmülk'ün desteğini alan vaizlerin propaganda yoluyla Eş'arîliğin Bağdad'da kabul ettirmeye çalıştıklarıdır.[114]

Medresede Eş'arîlik lehine yapılan vaazların sebep olduğu çatışmaların detaylarına değinilecektir. Özellikle Irak Selçuklu sultanı Mesud döneminde 538/1143 yılında çıkan çatışmalar hakkındaki bir kayıt önemlidir. Nizâmiye Medresesi üzerine el-Eş'arî'nin ismi yazılıydı. Sultan onun yok edilmesi emrini verdi. Yerine İmam Şâfiî'nin ismi yazıldı.[115]

108 Zekeriyyâ Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd*, s. 412.
109 Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 353.
110 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 117, 306.
111 Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed İbn Cübeyr (ö. 614/1217), *Rihletü İbn Cübeyr*, Beyrut; Dâru Sâdır, 1980, s. 205.
112 (شرط فيها أن يكون على اصحاب الشافعي اصلا وفرعا وكذلك شرط في المدرس الذي...) İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 304.
113 Makdisi, *İslam'ın klasik çağında din hukuk eğitim*, s. 236, 239.
114 Makdisi, *İslam'ın klasik çağında din hukuk eğitim*, s. 246-247.
115 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, s. 32.

Şâfiî/Eş'arî müellif es-Sübkî Şâfiîlerin genelinin Eş'arî olduklarını kaydetmekte ve Bağdad Nizâmiye medresesinin ilk müderrisi Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin el-Eş'arî'yi Ehl-i Sünnet'in imamı olarak niteleyen ifadelerini aktarmaktadır.[116] eş-Şîrâzî'nin ifadelerinde (nisbeti[117] doğruysa *el-İşâre'*de) Eş'arî vurgusu oldukça nettir. eş-Şîrâzî, furû (fıkhî) konularda Şâfiî mezhebine, usûl konularında ise el-Eş'arî'nin itikâdı üzerine olanların doğru (hak) üzere olacağını[118] kabul etmektedir. eş-Şîrâzî, 'furû'da Şâfiyye'den, 'usûl'de Hanbeliyye'den olduklarını söyleyenleri cahiller deyerek vasıflamakta, bu görüşün doğru sayılamayacağını kaydetmektedir. Çünkü Ahmed b. Hanbel, 'usûl'de bir kitap tasnif etmemiştir, ondan bu konuda bir şey de nakledilmemiştir. Onun hakkında nakledilen sadece halk-ı Kuran meselesinde Mutezile'ye muvafakat etmediği için atılan dayak ve hapis cezasına sabredip münazara çağrılarını kabul etmediğidir.[119] eş-Şîrâzî, ayrıca Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'ye tâbi olanların görüşleri olarak kaydettiklerini kabul etmeyenlerin kâfir olacağını iddia etmektedir.[120] İlerine detaylarına değineceğimiz gibi, Bağdad'daki Hanbelî-Eş'arî kavgalarındaki detaylar, eş-Şîrâzî'nin bu görüşte olduğunu teyid eder niteliktedir.

el-Hasîsî'ye göre Nizâmiye medreselerinin programına Nizâmülmülk'ün kendisinin Şâfî ve Eş'arî olması etki etmiş olabilir.[121] Ayrıca bu dönemde Eş'arîlik, fikri hareketi yürütmek için Ehl-i Sünnet'in en uygun fırkasıydı. Çünkü onlar, aşırıya kaçmadan itikadî konularda aklı da kullanıyorlardı ve Şîa'nın karşısına çıkmaya ehillerdi. Nasların zâhirlerine daha çok bağlı olan Mâlikî ve Hanbelîler için bu durum söz konusu değildi. Ayrıca Mâlikîler doğuya nufûz edememiş, Hanbelîler de daha çok Bağdad'da etkindi. Ebû Hanîfe'nin kelâmî görüşlerini temsil eden Mâverâünnehir'deki Mâturîdîler, Eş'arîler kadar yaygın değildi. Şîîler ile fikri mücadeleyi yürütmeye Eş'arîler kâdirdi.[122]

Nizâmiye medreselerinin sadece Şîa'ya karşı kurulduğunun varsayılması durumunda izahı zor bir konu daha ortaya çıkmaktadır. Sadece Şâfiîler adına vakfedilmiş medrese girişimini başka açılardan da değerlendirmek gerekmektedir. Vakfiyelerle diğer Sünnî mezhepler dışarıda tutulmuş,[123] halkı diğer Sünnî gruplardan olan bölgelerde yapılan medreselerde de Şâfiî şartı getirilmiştir. Belh buna bir örnektir. Belh, Ebû Hanife'nin ekolünün geniş halk desteği elde ettiği

116 es-Subkî, *Tabakâ*, II, s. 376-377.

117 *el-İşâre'*yi tahkik eden Muhammed Zübeydî, eserin nisbesiyle ilgili eş-Şîrâzî'nin hayatını anlatan ve eserlerini zikreden kaynaklarda kesin delil elde edemediği, eseri Kâtib Çelebî, Murtaza ez-Zebîdî ve Brockalman'ın ona nisbet ettiklerini kaydetmektedir (Ebu İshak eş-Şirâzî, *el-İşâre ila mezhebi ehli'l-hak*, thk. Muhammed Zübeydî, Beyrut 1999, s. 71).

118 eş-Şîrâzî, *el-İşâre*, s. 283.

119 (فمن كان في الفروع على مذهب الشافعي، وفي الأصول على اعتقاد الأشعري: فهو مُعلّم الطرفين، وهو على الحق المبين) eş-Şîrâzî, *el-İşâre*, s. 283-284.

120 (فمن اعتقد غير ما أشرنا إليه من اعتقاد أهل الحق المنتمين إلى الإمام أبي الحسن الأشعري فهو كافر.) eş-Şîrâzî, *el-İşâre*, s. 275.

121 Krş. Neguin Yavari, "Nizâm al-Mulk and the Restoration of Sunnism in Iran in the Eleventh Ce - tury" *Tahqîqât-i-islâmî*, 10, Tahran 1996, (ss. 555-570), s. 560.

122 Ahmed el-Hasîsî, *Tetavvuru'l-Fikri'd-Dînî fî İran hatta Nihâyetü'-l-Asri's-Selçûkî*, (PDF), kotobarabia. com, 2005, s., s. 94-96.

123 Bunun tersini savunan görüşler de vardır. "Nizâmiyye'nin Eş'arî kelamı ve Şâfiî fıkhını esas alması, diğer Sünnî görüşleri tamamen dışlayıp onları yok etmeye anlamına gelmemelidir." Okumuşlar, "Ehl-i Sünnetin Kurumlaşmasında Nizamiye Medreselerinin Etkisi", s. 146.

Doğu İslam dünyasındaki ilk büyük merkezidir.[124] Araştırmacıların kaydettiğine göre Belh şehrinin halkı Ehl-i Sünnet ve Hanefî olduğu[125] halde şehre Nizâmiye medresesi kurulmuş ve Şâfiî şartı burada da gözetilmiştir. Nizâmülmülk'ün öldürüldüğü 485/1092 yılında kurulan[126] medrese eğitime açıldığında, medresede müderrislik için Şâfiî olma şartı gereği, hiçbir Belh'li Hanefî fakih burada ders verememiştir. Belh'in fakihlerinin tamamı Hanefî olduğu için medreseye dışarıdan müderris getirilerek tayin edilmiştir.[127] Kisâî'nin bu medresede görev yapan âlimler listesinde, bazılarının Belh halkından olduğu kaydediliyor, Belhî nisbeli isimlere yer veriliyor.[128] Ancak el-Müderris, Belh'e nisbet edilen Şâfiî âlimlerin de dışarıdan gelenler olduğunu kaydetmektedir.[129]

Nizâmiye medreselerinde müderris olabilmek için diğer Sünnî mezheplerden olmalarına rağmen mezhep değiştirenler bile olmuştur. Ahmet Ocak'ın tespitlerine göre burada müderris olabilmek için bazı âlimler vakfiye şartları gereği mezheplerini değiştirmişlerdir. Ocak, mezhep değiştiren bu âlimlerden birkaçını misal olarak vermektedir. el-Hatîb el-Bağdâdî (ö. 1070) Hanbelî iken, Şâfiî olmuştur. Ebû Nasr İbn Ruma (ö. 1124) Hanbelî iken Şâfiî olmuştu. Ebu'l-Feth b. Burhan (ö. 1124) Hanbelî mezhebinden Şâfiîliğe geçti.[130]

Ebu'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed es-Sem'ânî, Ebû İshâk eş-Şîrâzî ile görüşmüş, Hanefî mezhebinden ayrılarak 462 (1070) yılında Hicaz'da Şâfiî olmuştu. Bu durumunu bir dönem gizledikten[131] sonra 468 (1075-76) yılında açıklayınca Merv'deki Hanefîler ona tepki göstermiş, Belh tarafıntan aleyhte mektuplar almıştı. Sem'ânî şehirden ayrılarak Nisâbûr'a gitmiş, Nizâmülmülk'ün ihsanlarına nail olmuş, Şâfî medresesinde vaaz vermişti. Geri dönen Sem'ânî Merv'deki medresede ders vermeye başlamıştır.[132] Araştırmacılar bu durumu, medresede müderris olabilmek için mezhep değiştirmek olarak değerlendirmektedir.[133]

Kisâî'nin kaydettiğine göre Nizâmülmülk, kendi mezhebi dışındakilere karşı mutaassıb bir müslümandı. Selçuklu sultanları Hanefî mezhebine mensuptu ve Nizâmülmülk'ün aksine başka mezheplere karşı hoşgörülü idiler. Nizâmülmülk'ün Hanefiler'e karşı saygı göstermesi de sırf padişahların hatırı içindi. Nizâmülmülk'ün kendi mezhebindeki taassubu bazen padişahları da aşmaktaydı:[134]

124 Wilferd Madelung, "11.-13. Asırlarda Hanefî Âlimlerin Orta Asya'dan Batıya Göçü", s. 390.
125 Belh'te Hanefilik ile ilgili bkz. Muhammed Mahrus Abdüllatif el-Müderris, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye*, I-II, Bağdad 1367/1977, I, s. 115; Ahmet Ak, *Büyük Türk Alimi Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, s. 90; Ahmet Ak, *Selçuklular Döneminde Mâturîdîlik*, s. 161.
126 el-Müderris, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye*, I, s. 145.
127 el-Müderris, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye*, I, s. 145; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, s. 67; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s. 248; Ahmet Ak, *Selçuklular Döneminde Mâturîdîlik*, s. 161.
128 Nurullah Kisâî, *Medâris-i Nizâmiyye ve Tesîrât-i İlmî ve İctimâî ân*, 2.bs., Tahran 1374 ş., s. 235.
129 el-Müderris, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye*, I, s. 146.
130 Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, s. 111 ve 262. dipnot. Ocak'ın bu listesindeki âlimlerin heps - nin mezhep değiştirmelerinde Nizâmiye medreselerinin etkisi ayrıca araştırılması gerekebilir. Krş. Güray Kırpık, "Bağdat Nizamiye Medresesi'nin Kuruluşu, Yapısı ve İşleyişi", *İslam Medeniyetinde Bağdat; Medînetü's-Selâm*, (Uluslararası Sempozyum, 07-08-09 Kasım 2008), I-II, İstanbul 2011, II, (ss. 685-698), s. 693.
131 Abdulkerim es-Sem'ânî (ö. 562/1167), *el-Ensâb*, I-V, Beyrut 1988, III, s. 299.
132 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 37; es-Subkî, *Tabakât*, V, s. 335.
133 Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 365; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s. 252.
134 Kisâî, *Medâris-i Nizâmiyye*, s. 66.

Melikşah İsfahan'da bir medrese yaptırmıştı. Medresenin hangi mezhebe tahsis edileceği Sultan'a soruldu. Melikşah "gerçi ben Hanefî mezhebindenim, ancak bu hayrı Allah rızası için yaptırdım. Bir gruba tahsis ederek diğerini engelleyip mahrum bırakmak doğru olmaz" dedi. Her iki imamın taraftarları (Hanefî, Şâfiî) için eşit şekilde olarak tespinini istedi. Sultanın mezhebinin imamı olduğu için Ebû Hanife'nin ismini, İmam Şâfiî'den önce yazmak istediler. Nizamülmülk buna rıza göstermedi. Sonunda (isim zikredilmeden) iki imamın taraftarları (ashâbü'l-imâmeyn) için vakfedildiği yazıldı.[135]

Nizâmülmülk hakkında, bu konularla ilgili ilginç ve önemli bir bilgiyi İbnü'l-Adîm (ö. 660/1262) kaydetmektedir. Onun aktardığı bir rivayete göre, Nizâmülmülk, Şafiî mezhebine bağlılıkta taassub gösteriyordu. O, Hanefileri kadı olarak atıyor, Şâfiîleri ise medreselere tayin ediyordu. Bunda gayesi, Şafiîlerin fıkıh ile iştigal etmeleri ve onlardan olan fakîhlerin çoğalması, diğer taraftan, Hanefî olan kadıların da mahkeme işleriyle uğraşarak, fıkıhla iştigallerinin azalması ve gerilemeleri/âtıl hale gelmeleriydi.[136]

VI. Nizâmiye Medresesinden Çevrelerinin Adının Karıştığı Olaylar

Kaynaklarda Nizâmiye medreselerinin de adının geçtiği bazı olaylar, konumuz açısından önemli ayrıntılar içermektedir. Alparslan döneminde Bağdad'da meydana gelen bir olaya (464/Mart 1072) Nizâmiye'nin müderrisi Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin adı da karışmıştır. Ebû Sa'd İbn Ebî 'İmâme isimli bir vaiz, Türklerin evinden çıkan şarkıcı bir kadının udunun tellerini koparmıştı. Kadın durumu haber verince, Türkler vaizin evine adam gönderdi. Vaiz, Hanbelîlerin lideri konumundaki Ebû Cafer Abdülhâlik b. Ebî Musâ el-Hâşîmî'ye (ö. 470/1077)[137] olanları şikayet etmiş, el-Hâşimî liderliğinde Hanbelîler el-Kasr Camii'nde toplanmıştı. Ebû İshâk eş-Şîrâzî de onlara katıldı. Bunlar kötülüklerin (münkerât) engellenmesini ve diğer bazı taleplerini dile getirmişlerdi. Halife onlara isteklerinin Alparslan'a yazılacağı cevabını verdi. Başta Hanbelî el-Hâşimî olmak üzere oradakiler halifeye itaatin gereksizliğini ifade eden konuşmalar yaptılar. Halifenin sabırla yürüttüğü görüşmelere rağmen el-Hâşimî'nin tutumunu değiştirmemesi üzerine halifenin veziri İbn Cüheyr, Bağdad şıhnesi Sa'düddevle el-Gevherâîn'den[138]

135 Nahcivânî, *Tecâribü's-Selef*, s. 277-278; Krş. Manzar Kanberî, "Tesîr-i Avâmil'i Siyâsî ber Münâzaaât-i Mezhebi-yi İsfahan ez Karni Çahârom tâ Heftom-i Hicrî", *Târîh-i Âyine-i Pezûheş*, sayı: 18, Kum 1387/2008, (ss. 117-136), s. 125; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiyye*, s.67.

136 Ebü'l-Kasım Kemalüddin Ömer İbnü'l-Adîm, (ö. 660/1262), *Buğyetü't-Taleb fi Târîhi Haleb*, I-XII, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut, ts., V, s. 2494-5.
كان نظام الملك يتعصب للشافعية كثيرا، فكان يولي الحنفية القضاء، ويولي الشافعية المدارس، ويقصد بذلك أن يتوفر الشافعية على الاشتغال بالفقه، فيكثر الفقهاء منهم ، ويشتغل القضاة بالقضاء، فيقل اشتغالهم بالفقه ويتعطلون)
(A. Sevim, metnini yayınladığı [Ankara 1976, s. 85] ilgili kısmın tercümesini [Ankara 1982, s. 54] farklı yapmaktadır: Nizâmülmülk, Şâfiîleri çok tutardı. Hanefileri, kadılıkla ilgilerinin azalması ve bu alanda geri kalmalarını sağlamak amacıyla kadılıklara, Şafiileri ise, fıkıhla uğraşarak fakîh yetişip çoğalmalarını sağlamak için medreselere atardı). Krş. Bündârî, *Zübde*, s. 12 (2. dipnot); Ahmet Ak, *Selçuklular Döneminde Mâturîdîlik*, s. 126.

137 İbnu'l-Esîr, Ebû Cafer'in ölümünü 469 yılında kaydetmektedir (*el-Kâmil*, X, s. 106) ancak İbnü'l-Cevzî'nin kaydına göre bir sonraki yılın başlarında (Safer 470) olduğu görülmektedir. Ayrıca halkın içinde bazıları onun zehirlenerek öldürüldüğüne ve şehîd olduğuna inanmaktadır. Mezarı başında insanlar uzun süre bulunmuş ve çok sayıda hatimler okunmuştur (*el-Muntazam*, XVI, s. 195-7).

138 Onun şıhneliğe tayiniyle (464/1071) ilgili bkz. İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 70.

grubun dağıtılmasını istedi. Ebû İshak eş-Şîrâzî, vezir İbn Cüheyr'i Horasan'a Sultan Alparslan'ın yanına gitmekle tehdit etti. Halife devreye girerek eş-Şîrâzî'yi teskin etti.[139]

Hanbelîler ile Nizâmiye müderrisi arasındaki ilişkiler zamanla değişecektir. Bunun da en öneli sebebi Eş'arîlik propagandası ve Hanbelîlerin itikadının tenkid edilmesiydi. Sultan Melikşah döneminde iki grup arasında 469 (Mayıs 1077) tarihinde çıkan çatışmalara Eş'arî âlim Ebû Nasr b. Abdilkerim el-Kuşeyrî (ö. 514/1120), sebep olmuştur. O, yaptığı vaazlarında Hanbelîlere dil uzatmış,[140] onlara tecsîm nisbet etmişti. Ebû İshak eş-Şîrâzî de el-Kuşeyrî'ye yardım etmek istemişti. Hanbelîler, sayılarının çokluğundan güç alırlarken, Şâfiî/Eş'arîler ise Nizamülmülk'e güvenmekteydi.[141] Ebû İshak eş-Şîrâzî, Nizamülmülk'e mektup yazdı ve Hanbelîlerden şikayet edip yardım istedi. Hanbelîlerin lideri konumundaki Ebû Cafer el-Hâşîmî (ö. 470/1077), Nizamülmülk ile iyi geçinmek isteyen Bağdad şıhnesi es-Sallâr el-Fârûkî'nin baskılarına maruz kaldı. Nizâmiyye medresesinde Eş'arîlik anlatılıp Hanbelîlerin görüşlerinin tenkid edilmesiyle gelişen olaylar sonrasında hilafet merkezinin kapısına gelen Şâfiîler, halife el-Muktedî'yi Hanbelîlere meyletmekle[142] itham edip onun aleyhinde bağırıyorlardı. İlginç olan ise Şîa ve özellikle dönemin en kudretli siyasî temsilcisi İsmailî Fâtımîlere karşı kurulduğu varsayılan Nizâmiye medresesi mensupları, Fâtımî halifesi el-Mustansır Billah lehine "yâ mansûr" diye bağırmaktaydı.[143] Yaşananlara kızan eş-Şîrâzî, taraftarlarını toplayarak şehri terk etmeye kalktı ancak halife adam gönderip geri dönmesini sağladı. Taraflar divanda bir araya getirilerek, İbnü'l-Kuşeyrî'nin Câmiu'l-Kasr'da vaaz etmesi kararlaştırıldı. Halifenin korunması için silahlı askerlerle tedbir aldığı 22 Zilkade 469 Cuma (Haziran 1077) vaazında Eş'arî kelâmı üzere kouşması, gözleri görmeyen birinin ayetler okuyarak ona karşılık vermesiyle yine olay çıkardı. İbnü'l-Kuşeyri'nin şikâyetiyle görme özürlü adam hapsedildi ve olaylar çarşılara taştı. Bu arada Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin Hanbelîler hakkında yazdıklarına Nizâmülmülk'ten cevap gelmişti.[144]

Nizâmülmülk'ten elçiler iki mektup getirmişti (Muharrem 470/1077). Biri halifenin veziri Fahruddevle İbn Cüheyr'e, diğeri vezirin oğlu Amîdüddevle'ye. İbn Cüheyr'e gönderilen mektupta, Ahmed b. Hanbel'in Hanbelîlerin yaptığı kötülüklerden uzak olduğu ifade edilmektedir. Hanbelîlerin sayılarının çokluğuna dayanarak, hiçbir dönemde olamadıkları kadar cesaretli hale geldikleri tespiti

139 Sıbt, *Mir'ât*, s. 175-6. krş. İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XVI, s. 138-9; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 58. Bir sonraki yıl (466) Dicle nehrinin taşmasıyla Bağdad'ın sular altında kalması, bazıları tarafından bu olayla irtibatlandırılarak Allah'ın halefe ve Selçuklu yöneticilerini cezalandırması olarak değerlendirilmişti. Bkz. İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 91.

140 Krş. İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 104-5.

141 (فالشافعية لقلة عددهم اعتضدوا بنظام الملك واما الحنابلة مع كثرة عددهم فتقودوا بسواد البلد) Sıbt, *Mir'ât*, s. 205.

142 Hanbelîler ile Abbasî hilafetinin birbirlerine destekleri daha eski tarihlerde de dile getirilmekteydi. Vezir İbn Hâcib en-Nu'mân'ın (ö. 421/1030) divanında Hanbelî âlim İbn Bakkâl (440/1048), "halife çadır, Hanbelîler onun ipleri gibidir. Eğer ipler koparsa çadır da onu takip eder" diyordu. İbn Ebî Ya'lâ (ö. 526/1131), *Tabakâtü'l-Hanâbile*, I-III, thk. Abdurrahman Süleyman el-Useymin, Riyad 1419/1999, III, s. 349-350; Makdisi, "The Sunni Revival", s. 164.

143 (وصاح أصحابها على باب النوبي المستنصر بالله: يا منصور، تهمة للديوان بمعرفة الحنابلة، وتشنيعا عليه) İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 182; Sıbt, *Mir'ât*, s. 206; Mustafa Cevad, "el-Medresetü'n-Nizâmiyye bi-Bağdad", s. 321.

144 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 190.

yapılmaktadır. Hanbelîlerin Eş'arilere yönelik tepkileri Ehl-i Sünnet'e yönelik mihne olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca coğrafyanın genişliği ve uzaklığı da vurgulanaran Horasan ve Türk beldelerinde İmam Ebû Hanife ve İmam Şâfiî'nin mezheplerinden başka mezhep bilinmediği kaydedilmektedir. Nizâmülmülk bu iki mezhebe muhalefet durumunda kandan söz etmektedir.[145]

Vezir İbn Cüheyr'in huzurunda Hanbelî ve Eş'arî taraflar bir araya gelmişti. eş-Şîrâzî, kendisinin usûl-i fıkıh kitaplarında Eş'arilikten farklı görüşler ortaya koyduğunu söylemişti. Ancak Hanbelî âlim Ebû Cafer, eş-Şîrâzî'nin eskiden dediği gibi olduğunu kabul etmekle birlikte, zamanla değiştiğine işaret ediyordu. eş-Şîrâzî içindekileri gizlemiş, saltanat ve Nizamülmülk'ün gücünü arkasına aldıktan sonra gizlenenler açığa çıkmaya başlamıştır.[146] Hanbelî âlim, İbnü'l-Kuşeyrî'yi ise bidatçi olarak nitelemekle birlikte, içindekini söyleyip diğerleri gibi münafıklık etmediği için takdir etmekteydi. Ayrıca sulhun mümkün olmadığını, çünkü karşı tarafın kendilerini kâfir olmakla itham ettiğini, kendilerinin de inandıkları gibi inanmayanları kâfir saydıklarını söylüyordu.[147] Hanbelî âlim, daha önce kısaca değindiğimiz, *el-İ'tikâdü'l-Kâdirî* isimli metni zikrederek, onun itikâdları olduğunu söylemişti.[148] İbnü'l-Kuşeyrî'nin hac için Bağdad'dan ayrılmasıyla ortalık sakinleşmiştir. Bu olanları haber alan Nizamülmülk, halifenin veziri İbn Cüheyr'e kızmıştır. Nizamülmülk, halifenin Hanbelîlere meylini ve Eş'arîlere karşı buğz duyduğunu bilmekte, ancak bunu açıklaması mümkün olmamaktaydı. Sultan Melikşah'ı gizliden halife ve veziri aleyhine kışkırtıyordu.[149]

Nizamülmülk, eş-Şîrâzî'nin gönderdiği mektuba verdiği cevapta medresenin yapılış nedeninin ilme hizmet olduğunu, mezheplerden birini diğerine tercih gibi bir siyasetlerinin olmadığını,[150] Bağdad'da Hanbelîlerin diğer mezhep mensuplarından fazla olduğunu ve imamları Ahmed b. Hanbel'in de saygın biri olduğunu ifade ediyordu. Onun bu mektubundan haberdar olan Hanbelîler bundan mutlu olmuşlardı. Ancak Nizâmiye'de el-İskenderânî isimli bir fakihin Hanbelîleri tekfir eden konuşmalar yapması, tekrar iki grubun çatışmasına sebep olmuştur. Nizamülmülk'ün oğlu Müeyyidülmülk kendi evi için de endişeye düşmüş ve amîd

145 والعجب من اقدامهم في تلك البقعة الحرجة علي اهل السنة والقائهم اياهم في كل محنة وعندنا بحرسان وبلاد الترك مع تباعد اقدارها واتساع اكوارها لا يعرف فيها سوي مذهب الامامين الشافعي وابي حنيفة ومن سمع منه كلمة عوراء في سائر كورها تخالف المذهبين وتباين اجتماع الفريقين يري دمه حالا ونوسعه ضربا واذلالا) Sıbt, *Mir'ât*, s. 207.

146 أبو إسحاق... فقال له: أنا ذاك الذي تعرف، وهذه كتبي في أصول الفقه، أقول فيها خلافا للأشعرية ... فقال الشريف: قد كان (.ما تقول، إلا أنك لما كنت فقيرا لم يظهر لنا ما في نفسك فلما جاءك الأعوان والسلطان وخواجا بزرك أبديت ما كان مخفيا İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XVI, s. 182; Sıbt, *Mir'ât*, s. 207.

147 (فأما هؤلاء القوم فهم يزعمون أننا كفار، ونحن نزعم أن من لا يعتقد ما نعتقده كافر، فأي صلح بيننا) İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 183.

148 Sıbt, *Mir'ât*, s. 308; Zeynüddin Abdurrahman İbnü Receb (ö. 795/1393), *Zeylü Tabakâti'l-Hanâbile*, I-V, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, Riyad, 1425/2005, I, s. 38-46. Krş. Bilal Aybakan, "Bağdat Nizamiye Medresesi'nin İlk Müderrisi Ebu İshak eş-Şirazi (476/1083)", *İslam Medeniyetinde Bağdat; Medînetü's-Selâm*, (Uluslararası Sempozyum, 07-08-09 Kasım 2008), I-II, İstanbul 2011, II, (s. 699-715), s. 708.

149 وقد كان النظام يعلم ميل الخليفة الي الحنابلة وبغضه للاشاعرة ولكنه يتاثر الامور ولا يمكنه ان يصرح بذلك وكان في الباطن يحرص ملكشاه علي الخليفة والوزير) Sıbt, Mir'ât, s. 205-209. Krş. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 181-183, XVII, s. 190.

150 Kisâî'ye göre Nizâmülmülk'ün bu ifadeleri, nâçar ve içindeki inancının tersine görüşlerdir. Çünkü o Nizâmiye'de ders vermeyi Şâfiîlere tahsis etmiş ve diğer mezhepleri bundan mahrum etmiştir. *Medâris-i Nizâmiyye*, s.67.

Ebû Nasr'a haber göndermiştir. Amîdin olaylara mudahalesi ile ölenler olmuştu (470/Nisan 1078). Bu olaylar sonrasında Nizamülmülk sebep olanların iktalarına el konulması talimatı göndermiştir.[151] Bu olaylar, halifenin veziri İbn Cüheyr'in görevden alınmasına (471/Temmuz 1078) sebep olmuştur. Ancak İbn Cüheyr'in oğlu Amîdüddevle, Nizamülmülk'ün yanına gitmiş, vezirliğe de o atanmıştır.[152] Vaazlar yasaklanmış, bir sonraki sene (473) mezheplerin ihtilaf ettikleri konulara değinilmemesi şartıyla izin verilmiştir.[153]

Bağdad Nizâmiye medresesinin adı kısa süre sonra yeniden kaynaklara konu olmuştur. Ebu'l-Kâsım el-Bekrî isimli Eş'arî bir kâdî Bağdad'da gelmişti (475/Mart 1083). Nizâmiye medresesine Eş'arî Mezhebi üzere konuşmasına Nizamülmülk'ten izni bulunuyordu. Bağdad şıhnesi ve Türklerin de yanında olduğu halde el-Mansûr camiinde yaptığı konuşmada Hanbelîlere dil uzatmıştı. el-Bekrî, İbnü'l-Ferrâ el-Hanbelî'nin taraftarlarının tepkisiyle karşılaşmıştı. Divandan kendisine bazı hediyeler verilmiş ve alemü's-sünne diye lakaplanmıştı. el-Bekrî, 470 (Eylül 1084) yılında vefat ettiğinde İmam el-Eş'arî'nin yanına defnedildi.[154]

Bağdad Nizâmiye medresesi müderrisi Ebû İshâk eş-Şîrâzî, halife el-Muktedî'nin elçisi olarak Bağdad'dan Melikşah'ın yanına giderken (475/1083), yolda geçtiği yerlerde kadınlar, çocuklarla halk tarafından karşılanıyor, teberrük olsun diye bindiği hayvanın bastığı yerlerdeki topraklar alınıyordu. Özellikle de Sâve'de halkının yoğun ilgisine mazhar olmuştur. Sultan Melikşah ve vezir Nizamülmülk tarafından da ikramlar görmüştür. Bir yıl sonra öldüğünde cenazesi halifenin de katılımıyla görkenli bir şekilde defnedilmiştir.[155]

Melikşah döneminde bir başka şehirdeki Nizâmiye de tarih kitaplarına girmiştir. Herat'ta 478 (1085-86) yılında, Behrât isimli mütekellim/felsefeci bir âlimin konuşmalarına, Hanbelî âlim Abdullah el-Ensarî'nin (ö. 481/1089) tepki göstermesiyle olaylar çıkmıştır. Behrât, evinin yakılmasından sonra Fûsenc'e gitmiş, müderris kâdî Ebû Sa'd b. Ebî Yûsuf'a sığınmıştır. el-Ensârî ve taraftarları Fûsenc'e de gelip onlara saldırmış ve Nizâmiye medresesine de zarar vermişlerdir. Nizamülmülk olaylara el koymuş, el-Ensârî'yi tutuklatıp Herat'tan uzaklaştırmış, böylece olaylar yatışmıştır. Bir süre sonra el-Ensârî Herat'a geri dönmüştür.[156]

Nizamülmülk'ün Hanbelîlere yönelik tutumunu gösteren bir başka olay da onun Bağdad ziyareti sırasında yaşanmıştır. Nizamülmülk, sultan Melikşah ile 484/1091 yılında Bağdad'a gelmişti. Hanbelîler için Mücessime (Allah'ı cisme benzetenler) dendiğini, onlara mezhepleri hakkında sorular sormak istediğini söylemişti. Hanbelî âlim İbn Akîl, (şöyle bir cevap vermek uygun olur diyerek faraziyeler geliştiriyor) Ahmed b. Hanbel'in Hz. Peygamber'den rivayet hususunda güvenilir (sika) kabul edildiğini, kendi mezheplerinin de bu rivayetlere ve onu rivayet eden Ahmed b. Hanbel'e dayandığını kaydediyordu.[157]

151 Sıbt, *Mir'ât*, s. 211-212; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 190-1. Krş. İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 107.
152 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 109-10. Krş. Sıbt, Mir'ât, s. 213 vd.
153 İbnü'l-Cevzî, el-Muntazam, XVI, s. 211.
154 Sıbt, Mir'ât, s. 234. Krş. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 224-5; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 124-125.
155 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 125-6, 132-3; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 227, 228-31.
156 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 241, 278-9.
157 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 295; İbnü Receb, *Zeyl*, I, s. 333.

VII. Sonuç

Nizâmiye medreselerinin kuruluş nedenleriyle ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunlar arasında, devletin yetişmiş elaman ihtiyacı ve özellikle Şîî tehlikeye karşı, Ehl-i Sünnet'i koruma tedbiri öne çıkmaktadır. Medreselerin Sünnîliğin gelişimine katkı sağladığı, dolaylı olarak da Şîa'ya karşı onlara güç kattığı iddia edilebilir. Bağdad'da Hanbelîler ile çatışan Eş'arîler, Hanbelîler tarafını tuttuğunu iddia ettikleri Abbâsî halifesine karşı, "ya Mansûr" diye Şîî İsmailî Fâtımî halifesi Mustansır lehine bağırmaları da dikkatle değerlendirilmelidir.

Nizâmiye medreselerinin aynı zamanda Şâfiîliği ve görüldüğü gibi Eş'arîliği koruma amacı da gözden kaçırılmamamalıdır. Medreseler, Eş'arîlerin ilk Selçuklu sultanı Tuğrul Bey zamanında gördükleri mihne sonrasında kurulmuştur. Bu süreçte etkin rol alan Tuğrul Bey'in veziri Kundurî'nin idamında Nizâmülmülk'ün etkisi kaynaklarca teyid edilmektedir. Bunun Eş'arîlere yapılanların intikamı olarak yorumlanması dikkat çekicidir.

Vakfiyeler ile diğer Sünnî mezhepler bu medreselerin imkânlarından mahrum bırakılmıştır. Bazı âlimlerin bu medreselerde görev alabilmek için mezheplerini değiştirdikleri kaydedilmektedir.

Hanefîler'e Selçuklu sultanların desteği vardı. Ancak Sünnî Hanbelîler, medreselerde Eş'arî âlimlerce konu edilip tenkid ve hatta tekfîr edilebiliyordu. Bu durum ölümlü çatışmalara sebep oluyordu. Bağdad'da çıkan çatışma sonrasında Eş'arîlerin temsilcisi Ebû İshak eş-Şîrâzî'ye Hanbelî âlimin eskiden fakirken farklı davrandığını, Nizamülmülk'ün desteğini arkasına aldıktan sonra içinde gizlediğini açığa vurduğunu söylemesi önemli bir tespittir.

Nizâmiye medreselerinin sadece Şîa'ya karşı kurulduğunun varsayılması durumunda Hanbelîler ile ilişkilerde olduğu gibi izahı zor konular ortaya çıkmaktadır. Yine izahı zor bir durum, diğer Sünnî mezheplerin oldukları bölgelerde yaptırılan medreselerde de Şâfî şartı getirilmesidir. Hanefîlerin yaşadığı Belh şehrine kurulan medrese de Hanefîler için değil, Şâfiîler içindi. Mezhep değiştirip Hanefîyken Şâfiî olarak Merv halkının tepkisi, Belh tarafından aldığı mektupların etkisiyle şehri terk etmek zorunda kalan âlim, Nizâmülmülk'ün yanına gittiğinde ihsanlara nail olmuş, geri dönüp Merv'de Şâfiî medresesinde müderris olmuştu.

Kaynaklardaki Nizâmülmülk'ün Hanefîleri kâdı olarak atayıp meşgul ettiğini, Şâfiîleri medreselere müderris yaparak fukahâ sayılarının artması maksadı güttüğünü ifade eden kayıtlar ayrıca dikkat çekmektedir.

Nizâmülmülk'ün Alparslan zamanında Şâfiî mezhebinden olduğu için sultandan korktuğunu ifade etmesine karşın Melikşah'ın yaptırdığı medreseye Ebû Hanife'nin isminin İmâm Şâfiî'den önce yazılmasına bile tahammül göstermemesi, işin ne noktaya vardığını göstermektedir.

Nizâmiye medreseleri Şâfiî/Eşarîler lehinde Sünnîliğin gelişimine katkı sağlamıştır. Bu durum dolaylı olarak da Şîa'ya karşı Sünnîliğe güç katmış kabul edilebilir.

KAYNAKÇA

Abdulhayy, M., «Eş'arîlik", *İslam Düşüncesi Tarihi*, I-IV, edit. M. M. Şerif, (çev. Ahmet Ünal), İstanbul 1990, I, ss. 255-278.

Ahmed, Shahab, "Mapping the World of a Scholar in Sixth/twelfth Century Bukhâra: Regional Tradition in Medieval Islamic Scholarship as Reflected in a Bibliography", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 120, No. 1. (Jan. - Mar., 2000), ss. 24-43.

Ak, Ahmet, *Büyük Türk Alimi Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, İstanbul 2008.

Ak, Ahmet, *Selçuklular Döneminde Mâturîdîlik*, Ankara 2009

Arıkan, Adem, "Büyük Selçukluların Hanefîlere Destekleri ve Irak Selçukluları Sultanı Mesud'un Faaliyetleri", *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, sayı: 5-6, Bişkek 2008, ss. 153-164.

Avvâd, Beşşâr, "Medârisu'l-Irâk fi'l-Asri'l-Abbâsî", *Hadâratu'l-Irâk*, I-XIII, Bağdat 1985, VIII, ss. 67-144.

Aybakan, Bilal, "Bağdat Nizamiye Medresesi'nin İlk Müderrisi Ebu İshak eş-Şirazi (476/1083)", *İslam Medeniyetinde Bağdat; Medînetü's-Selâm*, (Uluslararası Sempozyum, 07-08-09 Kasım 2008), I-II, İstanbul 2011, II, s. 699-715.

Barthold, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara; Türk Tarih Kurumu, 1990.

Bayram, Mikail, *Danişmend Oğulları Devleti'nin Bilimsel ve Kültürel Mirası*, [Konya], 2009

Bayram, Mikail, "Danişmend Oğulları'nın Dinî ve Millî Siyaseti", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 18 (Güz 2005), Konya 2005, ss. 131-147.

Bedevî, Abdülmecid Ebü'l-Fütuh, *et-Târîhü's-siyâsî ve'l-fikrî lil-mezhebi'es-Sünnî fi'l-meşriki'l-İslâmî mine'l-karni'l-hâmis el-hicrî hattâ sukûtu Bağdât*, Cidde 1983.

Bozkurt, Nebi, "Medrese", *DİA*, XXVIII, s. 323-327.

el-Bündârî, Ebu İbrahim Kıvamüddin Feth b. Ali (ö. 643/1245), *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kıvameddin Burslan, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999.

Can, Mustafa, "Hakîm es-Semerkandî", *DİA*, XV, s. 193-194.

Cevad, Mustafa, "el-Medresetü'n-Nizâmiyye bi-Bağdad", *Sümer*, II/IX, Bağdad 1953, ss. 317-342.

el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed (ö. 505/1111), *Fedâihu'l-Bâtıniyye*, thk. Abdurrahman Bedevî, Kahire 1964 (*Bâtınîliğin İç Yüzü*, Çev. Avni İlhan, Ankara 1993).

el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, "Kitab Kavâsım al-Bâtıniya; Gazâli'nin Bâtınîlerin Belini Kıran Delilleri", (haz. Ahmet Ateş), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: III, sayı: 1-2, Ankara 1954, ss. 23-54.

el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *el-Munkizu min-ad-Dalâl*, Çev. H.Güngör, İstanbul 1990.

el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *Faysalü't-Tefrika*, neşr. Ridad Mustafa el-Abdullah, Beyrut 1497/1986 (*İslam'da Müsamaha*, Çev.Süleyman Uludağ. İstanbul 1990).

Genç, Süleyman, *Fatımi-Abbasi-Selçuklu Münasebetleri ve Besasiri İsyanı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1995.

Genç, Süleyman, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdad'da Yaşanan Dinî-Siyâsî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", *Marife*, yıl: 4, sayı: 2 (Güz 2004), Konya 2004, ss. 219-243.

Goldziher, Ignaz, *İslam'da fıkıh ve akaid*, çev. İlhan Başgöz, Ankara 2004.

Güner, Ahmet, *Büveyhîler'in Şiî-Sünnî Siyaseti*, İzmir 1999.

el-Hamevî, Yâkût, *Mucemu'l-buldân*, I-VII, Beyrut1397/1977.

el-Hasîsî, Ahmed, *Tetavvuru'l-Fikri'd-Dînî fî İran hatta Nihâyetü'-l-Asri's-Selçûkî*, (PDF), kotobarabia.com, 2005.

el-Hüseynî , Sadruddin Ebu'l-Hasan (ö. 622/1225), *Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye*, Çev. Necati Lugal, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.

İbn Asâkir, Eb'l-Kasım Ali (ö 571/1176), *Tebyînu kezibi'l-müfterî îîmâ nusibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 3. bs., Beyrut 1984.

İbn Cübeyr, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed (ö. 614/1217), *Rihletü İbn Cübeyr*, Beyrut; Dâru Sâdır, 1980.

İbn Ebî Ya'lâ, Ebu'l-Huseyn Muhammed (ö. 526/1131), *Tabakâtü'l-Hanâbile*, I-III, thk. Abdurrahman Süleyman el-Useymin, Riyad 1419/1999.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, thk. Ali Şîrî, Beyrut1408/1988.

İbnü Receb, Zeynüddin Abdurrahman (ö. 795/1393), *Zeylü Tabakâti'l-Hanâbile*, I-V, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, Riyad, 1425/2005.

İbn Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf (ö. 874/1469), *en-Nücûmu'z-Zâhira*, I-XVI, Beyrut, 1413/1992.

İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kasım Kemalüddin Ömer (ö. 660/1262), *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*, I-XII, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut, ts. (kısmî neşr. Ali Sevim, metin, Ankara 1976; tercüme, Ankara 1982).

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec (ö. 597/1201), *el-Muntazam fi Tarihi'l-Müluk ve'l-Ümem*, I-XIX, thk. Muhammed Abdülkadir Ata, Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut 1992.

İbnu'l-Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hasen Ali (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-târîh*, I-XII, Beyrut 1992.

Kanberî, Manzar, "Tesîr-i Avâmil'i Siyâsî ber Münâzaaât-i Mezhebi-yi İsfahan ez Karni Çahârom tâ Heftom-i Hicrî", *Târîh-i Âyine-i Pezûheş*, sayı: 18, Kum 1387/2008, ss. 117-136.

Kara, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İstanbul 2007.

Kazvinî, Abdülcelil, *Kitabü'n-Nakz*, nşr. Seyyid Celaleddin Hüsey Urmevi, [y.y.] : Payan, 1371h./1331ş. (1952).

Kazvînî, Zekeriyyâ (ö. 682/1283), *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut: Daru Sadır, [t.y.].

Kırpık, Güray, "Bağdat Nizamiye Medresesi'nin Kuruluşu, Yapısı ve İşleyişi", *İslam Medeniyetinde Bağdat; Medînetü's-Selâm*, (Uluslararası Sempozyum, 07-08-09 Kasım 2008), I-II, İstanbul 2011, II, ss. 685-698.

Kisâî, Nurullah, *Medâris-i Nizâmiyye ve Tesîrât-i İlmî ve İctimâî ân*, 2.bs., Tahran 1374 ş.

Köprülü, Fuat, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 4.bs. Ankara 1981.

Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Kuruluş Devri*, Ankara 1979.

Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001

el-Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım (ö 465/1072), *Risâletu Şikayeti Ehlis-Sünne bi-Mânâlehum Minel-Mihne*, (*er-Resâilü'l-Kuşeyriyye* içinde), thk. Muhammed Hasan, Karaçi 1964, s. 1-49.

Kutlu, Sönmez, *Alevilik-Bektaşilik Yazıları*, 2. bs., Ankara 2008.

Kutlu, Sönmez, "Bilinmeyen Yönleriyle Türk Bilgini: İmâm Mâturîdî", *Dinî Araştırmalar*, Cilt: V, Sayı: 15, Ankara 2003, s. 5-28.

Madelung, Wilferd, "11.-13. Asırlarda Hanefî Âlimlerin Orta Asya'dan Batıya Göçü", (Çev.: Sönmez Kutlu), *İmam Maturidi ve Maturidilik*, (haz. Sönmez Kutlu), 3. b., Ankara 2011, ss. 390-406.

Madelung, Wilferd, "Mâturîdiliğin Yayılışı ve Türkler", (Çev.: Muzaffer Tan), *İmam Maturidi ve Maturidilik*, (haz. Sönmez Kutlu), 3. b., Ankara 2011, ss. 325-390.

el-Makdisî, Şemsüddin Ebu Abdillah Muhammed (ö. 380/990), *Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Leiden: Brill, 1906.

Makdisi, George, *İslam'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*, Çev. Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul 2007.

Makdisi, George, "The Sunni Revival", *Islamic Civilization, 950-1150*, ed. D.S. Richards. Oxford: Cassirer, 1973, ss.155-168.

el-Makrizî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed (ö. 845/1442), *İttiâzü'l-Hunefâ bi-Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyîn el-Hulefâ*, I-III, thk. Cemaleddin Şeyyal, Kahire 1416/1996.

Ma'rûf, Nâcî, *Medâris kable en-Nizâmiyye*, (Bağdad), 1983.

Muhammed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I-II, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul 1977.

Mursel, Erdoğan, *Maturidiliğin Anadolu'ya Gelişi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara 2006.

el-Müderris, Muhammed Mahrus Abdüllatif, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye*, I-II, Bağdad 1367/1977.

Nahcivânî, Hinduşah b. Sencer, *Tecâribü's-Selef*, neşr. Abbas İkbal, 2. bs., Tahran 1357ş (1978).

en-Nesefî, Ebu'l-Mu'în (ö. 508/1115), *Tabsiratü'Edille*, I-II, thk: Hüseyin Atay, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı, 2004.

Nizamülmülk, Ebu Ali Kıvamüddin Hasan b. Ali et-Tûsî (ö. 485/1092), *Siyasetname*, Çev. Mehmet Altay Köymen, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999; Çev. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 2006.

Ocak, Ahmet, *Selçukluların Dini Siyaseti 1040-1092*, İstanbul 2002.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Türkler, Türkiye ve İslam*, 10. bs., İstanbul 2009.

Okumuşlar, Muhiddin, "Ehl-i Sünnetin Kurumlaşmasında Nizamiye Medreselerinin Etkisi", *Marife*: Bilimsel Birikim, cilt: VIII, sayı: 1, Konya 2008, ss. 137-148.

Özaydın, Abdülkerim, "Nizamiye Medresesi", *DİA*, XXXIII, ss. 188-191.

Özaydın, Abdülkerim, "Cend", *DİA*, VII, s. 359-360.

Özaydın, Abdülkerim, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, s. 404-412

Özler, Mevlüt, "Tuğrul Bey Dönemi Düşünce Hayatında Entelektüel Bir Kriz: Ehl-i Bid'at'e Lanet kampanyası", *I. Uluslar Arası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi*, (11-13 Ekim 2000, Konya Selçuk Üniversitesi), II, Konya 2001, s. 171-180.

Palabıyık, Hanefi, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*, Ankara 2002.

er-Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman (ö. 604/1207), *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Surûr*, Çev. Ahmet Ateş, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1957.

es-Sem'ânî, Abdulkerim (ö. 562/1167), *el-Ensâb*, I-V, Beyrut 1988.

Seyyid, Eymen Fuâd, "el-Medâris fî Mısr Kable'l-Asri'l-Eyyûbî", *Târîhü'l-Medâris fî Mısr el-İslâmiyye*, ed. Abdülazim Ramazan, (Kâhire), 1992, ss. 87-136.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf (ö. 654/1256), *Mir'âtü'z-Zemân fî Târîhi'l-Ayân*, (448-480/1056-1086), yay. Ali Sevim, (*Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XIV, Sayı: 18, 1989-1992, Ankara 1992, ss. 1-260.

es-Subkî, Tacüddin (ö. 771/1370), *Tabakâtu'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ*, I-X, thk. A.M.el-Hulv-M.M. et-Tenâhî, Mısır 1965.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri Boy Teşkilatı Destanlar*, 5. bs., İstanbul 1999.

eş-Şâbbî, Ali, *eş-Şia fî İran*, Tunus 1980.

Şeker, Fatih M., *Selçuklu Türklerinin İslam Tasavvuru*, İstanbul 2011.

eş-Şîrâzî, Ebu İshak (ö. 476/1083), *el-İşâre ila mezhebi ehli'l-hak*, thk. Muhammed Zübeydî, Beyrut 1999.

Talas, M. Asad, *Nizamiyye Medresesi ve İslam'da Eğitim-Öğretim*, çev. Sadık Cihan, Samsun 2000.

Taşağıl, Ahmet, "İdil Bulgar Hanlığı", *DİA*, XXI, s. 472-474.

Ebû Bekr Muhammed et-Turtuşî, *Sirâcü'l-Mülûk*, tahkik: Muhammed Fethî Ebû Bekir, Kahire 1414/1994.

Usta, Aydın, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâmânîler Devleti 874-1005)*, İstanbul 2007.

el-Vezne, Yahya b. Hamza, *Medînetu Merv ve's-Selâcika hattâ asri Sencer*, Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 1428/2007.

Neguin Yavari, "Nizâm al-Mulk and the Restoration of Sunnism in Iran in the Eleventh Century" *Tahqîqât-i-islâmî*, 10, Tahran 1996, ss. 555-570.

Yörükan, Yusuf Ziya, *İslam Akaid Sisteminde Gelişmeler*, haz. Turhan Yörükan, Ankara; Kültür Bakanlığı, 2001.

Yörükan, Yusuf Ziya, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri: Şamanizm*, yay. haz. Turhan Yörükan, İstanbul.